

В.Т.Кирильчук

О.О.Решетов

З.В.Стежко

Г.П.Стежко

ФІЛОСОФІЯ

В КОРОТКОМУ ВИКЛАДІ

Видання друге, доповнене

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки
України
як навчальний посібник для
студентів вищих навчальних
закладів

Кропивницький

2020

Схвалено вченою радою Кіровоградського державного технічного
університету 27 грудня 2002 р. протокол №4

Рецензенти:

Л.Г.Дротянко – доктор філософських наук, завідувачка кафедри філософії Київського
авіаційного університету

В.П.Лисий – доктор філософських наук, професор Львівського національного
університету ім.. І.Я.Франка

Автори:

Кирильчук В.Т. – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Кіровоградського національного технічного університету (КНТУ)

Решетов О.О. – доктор філософії, завідувач кафедри філософії КНТУ, член-кореспондент
Міжнародної кадрової академії

Стежко З.В. – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії КНТУ

Стежко Г.П. – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Кіровоградського
державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

К43 Кирильчук В.Е., Решетов О.О., Стежко З.В., Стежко Г.П.

Філософія в короткому викладі. Навч.посіб. –

Кропивницький: «Імекс-ЛТД», 2020. – 188 с.

ISBN966 7822-46-X

Пропонований навчальний посібник створено на основі нових стандартів програм з
філософії для економічних, технічних та гуманітарних спеціальностей. У ньому в стислій
формі викладено найбільш важливі та складні питання історії філософії, онтології,
гносеології, соціальної філософії.

**ББК 87 я 73
К43**

ISBN966 7822-46-X

© В.Т.Кирильчук, О.О.Решетов,
З.В.Стежко, Г.П.Стежко, 2020
© «Імекс ЛТД», 2020

ПЕРЕДМОВА

В умовах побудови правового демократичного суспільства та створення української державності особливого значення набуває підготовка не просто фахівця, а особи з широким діапазоном світоглядної орієнтації, яка буде спроможною приймати рішення не тільки із суто економічних або технічних питань, а й з політичних, етичних та світоглядних. Велика роль в реалізації цієї задачі належить гуманітарній підготовці, фундаментом якої є філософське знання. Вивчення філософії можна порівняти з входженням в храм мудрості, тому що під філософією завжди розумілось прагнення до найвищого пізнання, що відрізняло її від простої житейської мудрості, фундаментальних, природничих, технічних та інших наукових знань, а також релігійно-міфологічного розуміння світу. Філософія – це відкрита система, яка постійно розвивається. Способом її існування є постійний творчий пошук. Людина завжди прагне дійти до максимально вірних, кінцевих відповідей на питання: буття як такого, власного. Я, сенсу життя, щастя та можливостей самої людини у світі. Чим складнішим є життя у суспільстві, чим вагомішими є зміни, які відбуваються у світі, тим гостріше людина відчуває необхідність світоглядного самовизначення. Причому, вона має пройти цей шлях, опираючись на свої власні знання, життєвий досвід і духовні сили. Оскільки філософія є способом самопізнання людини та критичного осмислення дійсності, вона допомагає людині усвідомити єдність буття, його неповторність в кожен момент і для кожного індивіда. Найкращою школою формування здібностей до розумного рефлексивного мислення є залучення людини до філософії, входження в коло її проблем і роздумів. Ціцерон не випадково назвав філософію культурою розуму.

Запропонований навчальний посібник має допомогти здобувачам вищої освіти за I освітнім рівнем «бакалавр», усім, хто цікавиться філософією, зорієнтуватися у філософській проблематиці: історії філософії, онтології /вченні про буття/, гносеології /теорії пізнання/ та соціальній філософії /вченні про суспільство/, окреслити напрямки розуміння основних питань,

допомогти в підборі літератури до кожної теми курсу. Посібник написаний у відповідності з програмою курсу «Філософія» для вищих навчальних закладів. При його підготовці автори спиралися на підручники, посібники, навчально-методичні, монографічні, періодичні та довідкові видання, які опубліковані в 2000-х роках в Україні, а також на зарубіжні публікації.

Вступ. Філософія, її проблематика та призначення

1. Світогляд, його структура та історичні типи

Світогляд – це система узагальнених поглядів, установок, переконань, які визначають розуміння світу в цілому, місця в ньому людини, систему ціннісних орієнтацій людей, стратегію їх поведінки та діяльності. Суб'єктом (носієм) світогляду може бути окремих індивід, соціальна група, суспільство на даному етапі свого розвитку і навіть цивілізація. Світоглядні координати вибудовуються на основі трьох вихідних елементів: знань, цінностей та стратегії діяльності. В формуванні світоглядних знань вирішальна роль належить розуму, для формування ж цінностей вимагається уже і робота душі, активність нашої емоційної сфери. При виробленні стратегії діяльності людина підключає ще і свою волю.

Взагалі у функціонуванні світогляду тісно переплітаються інтелектуальний, емоційний та вольовий компоненти. В зв'язку з цим емоційно-психологічну характеристику світогляду часто називають світовідчуттям, а пізнавально-інтелектуальну – світорозумінням. Крім того, можна виділити два основних рівні функціонування світогляду – буденно-практичний та ментально-теоретичний. А по рівню загальності світогляд поділяється на особистісний, груповий та загальнолюдський.

Значення світогляду важко переоцінити. Кожна доросла людина має відносно сталий світогляд. Він служить специфічною «духовною призмою», через яку людина тільки і сприймає навколишній світ, духовним орієнтиром поведінки людей. Він впливає на норми поведінки, на відношення людини до праці, до інших людей, на характер життєвих прагнень, на побут людини, її смаки та інтереси.

Світогляд людей завжди існував в певних історичних формах – міфології, релігії, філософії. Першою історичною системою світогляду була

міфологія. Це цілісна, універсальна форма суспільної свідомості первісного суспільства, в якій злиті воєдино фантазії та реальність. Міфологічна свідомість відрізняється трьома характерними рисами: символізмом, синкретизмом та прозорістю.

Наступним історичним типом світогляду є релігія. В релігійній свідомості, як і в міфології, духовно-практичне освоєння світу здійснюється через його подвоєння на священний (сакральний) та земний (профанний). Однак примітивний символізм міфу замінюється складною, часом витонченою системою образів та символів, у якій суттєву роль відіграють вже теоретичні, понятійні схеми. Крім цього, релігія вже не може спиратися і на принцип прозорості. Йому на зміну приходить принцип віри як психологічний механізм приведення у відповідність релігійного світогляду навколишній дійсності. Істини релігії не можна аналізувати розумом, вони або приймаються серцем людини, або не приймаються.

Третім історичним типом світогляду є саме філософія. Це теоретична частина або, точніше, теоретичне ядро світогляду (на відміну від релігії, яка охоплює чуттєво-емоційний шар світогляду). Період становлення філософії приходить на найперше на давньогрецький світ. Торгівля полісів з більш древніми цивілізаціями (наприклад, з Єгиптом) привела до взаємопроникнення культур, світоглядних систем, а значить, і до множинності світоглядів. Виникла нова ситуація – ситуація свободного вибору та духовного самовизначення. Відправною точкою, основою такого типу світоглядного вибору стала раціональність, розумна аргументація. Ті, хто віддавав перевагу опорі на розум в свободному пошуку світоглядних рішень, стали називатися філософами (вольними любителями мудрості).

2. Предмет філософії.

Як особлива форма духовного виробництва філософія вперше виникла приблизно 4-3 тис. років тому назад у Єгипті, Вавілоні, Індії, Китаї. Більш

систематизованого та наукоподібного вигляду вона набуває в Греції десь 2,5 тис. років тому.

Філософія має безліч визначень. Для Геракліта вона ототожнюється з безкорисливим пізнанням суті речей. За Арістотелем, вона вивчає вищі, всезагальні причини та принципи буття, сутнісного. На думку Дамаскіна, філософія – це знання та повчання на основі знання. В період середньовіччя філософія ототожнювалась з мирською мудрістю, яка випромінює «природне світло розуму». Гегель називав філософію наукою про розум, який осягає сам себе. За марксизмом філософія – це наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення.

Незважаючи на деяку нечіткість визначення предмету філософії, все ж можна окреслити коло проблем, які досліджує тільки вона. По-перше, це пошуки «єдиного в різноманітному», тобто пошуки першооснови, субстанції світобудови, на якій базується вся поверхнева, чуттєва різноманітність світу. По-друге, пошук відповіді на так звані вічні питання, тобто ключові, світоглядні проблеми. По-третє, це синтез даних конкретних наук у єдину, універсальну наукову картину світу. По-четверте, це відкриття та вивчення універсальних, всезагальних законів розвитку природи, суспільства та мислення.

За своїм змістом філософія плюралістична та діалогічна, тому що допускає конфронтацію логічних аргументів у свободному пошуку істини. Це приводить до певної безсистемності її предмету. Тому здавна велися пошуки основ для її систематизації. Ще в античні часи філософи прийшли до висновку про біполярність світу, тобто його роздвоєність на дух та матерію. Логічним стало питання про співвідношення цих двох першоелементів – духу та матерії або людини та світу. Воно називається основним питанням філософії і має дві сторони: онтологічну та гносеологічну. Онтологічна сторона формулюється так: що є первинним: дух чи матерія? В залежності від відповіді філософи розділилися на два табори – матеріалізм та ідеалізм.

Гносеологічна сторона основного питання філософії формулюється так: чи пізнаваний світ? (або: чи відповідають думки людини про світ самому цьому світу?). У залежності від відповіді філософи знову розділились на два табори – агностицизм, який заперечує принципову пізнаванність світу, та концепція, яка вважає світ принципово пізнаваним. Існує також концепція, яка пробує примирити полярні позиції матеріалізму та ідеалізму. Вона вважає, що в основі світу лежать дві рівноправні, паралельні субстанції – матерія та дух. Вона називається дуалізмом.

Таким чином, філософія стає структурно більш чіткою та систематизованою.

3. Структура та функції філософії. Філософія та наука

Філософський плюралізм, який передбачає внутрішню впорядкованість філософії, проявляється не тільки в поділі її на матеріалізм та ідеалізм. Уже антична філософія набувала свою композицію і включала три розділи – логіка, як вчення про пізнання, фізика як вчення про природу, етика як вчення про людину. Ці три частини і сьогодні складають ядро філософії. Структура сучасної філософії має такий вигляд: онтологія як вчення про об'єктивні першооснови світу; гносеологія (теорія пізнання); соціальна філософія; філософська антропологія; праксеологія (філософське осмислення практики); аксіологія (вчення про цінності); філософія релігії, етика, естетика і, нарешті, історія філософії (на відміну від інших сфер людської діяльності філософія є можливою лише в процесі самозвертання, самозгадування).

Філософія має також певні функції, які діють в межах її цілісної структури. Вони є взаємопов'язаними та взаємообумовлюючими. Основні функції філософії такі: світоглядна, яка включає в себе онтологічну функцію, гносеологічна, методологічна та аксіологічна.

Світоглядна функція філософії полягає у тому, що вона озброює людей всезагальними знаннями про світ та місце людини в світі, обґрунтовуючи таким чином світоглядні ідеали. Осмислюючи та обґрунтовуючи стратегію реалізації цих ідеалів, філософія виконує методологічну функцію.

Суттєвою функцією філософії є гносеологічна або пізнавальна. Вона орієнтує людей на пізнання світу через призму відношення «людина-світ», а також визначає загальну логіку пізнавального відношення людини до дійсності.

Останнім часом все частіше виділяють ще одну функцію філософії – аксіологічну. Аксіологія – вчення про цінності, філософська теорія загальнозначущих принципів, які визначають вибір людьми напрямку своєї діяльності.

Філософія, узагальнюючи духовний досвід людства, як справжня мудрість поколінь, з одного боку, застерігає (не можна переступати загальнолюдських цінностей, бо це шлях в нікуди), з іншого – пропонує (тільки опираючись на накопичений людством позитивний досвід, можна вирішити нові проблеми).

У питанні про співвідношення філософії та науки і досі зберігаються розбіжності. Проблема ця не надумана, бо філософія займає «нічийну землю між наукою та релігією» (Б.Рассел).

Філософія та наука мають багато спільного. Це і зовнішня схожість, яка проявляється в теоретичній формі вираження своїх положень. І наука, і філософія об'єктивно направлені проти релігії. І наукові, і філософські побудови минулі, позаяк вони досягають реальні відносини в об'єктивному світі, який розвивається. Тому багато дослідників вважають філософію наукою.

Тепер декілька слів про розбіжності між філософією та наукою. Наука має об'єкт пізнання у сфері конкретного, а філософія – у сфері всезагального. Наука дає знання об'єктивне, «байдуже», а філософія – об'єктивно-суб'єктивне, «зацікавлене» (тому що в будь-яке знання вона «вписує» людину з її потребами та інтересами). Наука монологічна, дає знання однозначне, а філософія – діалогічна, дає знання багатозначне. Наука в своїх висновках обов'язково опирається на експеримент, на практику, а філософія є суто теоретичною.

Особливе значення має також факт існування національної філософії. Це ще одна відмінність філософії від науки. Немає і не може бути німецької (російської, арабської) математики (фізики, хімії), не може бути національної таблиці множення. Проте німецька, французька філософія, навпаки, є абсолютно необхідними для того, щоб вести мову про реальний процес народження філософських ідей у світі культури та цивілізації.

В результаті вищезазначеного можна зробити висновок: постановка питання про те, чи є філософія наукою, є неправомірною. Правильніше було б сказати, що науковість може бути суттєвою характеристикою філософії, не перетворюючи її в один з різновидів наукового знання.

4. Роль філософії у житті людини та суспільства

Питання про позитивну чи негативну роль філософії не має чіткої та вичерпної відповіді. Показником цього може бути сама цивілізація, яка періодично об'являє філософію нікому не потрібною «гімнастикою розуму». Але ось парадокс: скільки б не проголошували остаточну загибель філософії, скільки б не приводили доказів її повної непотрібності, інтерес до філософії не тільки не зберігається, але і росте, особливо в *переломні епохи*. Відтак, *в чому призначення філософії? Чому практично кожна людина філософствує?* – людина філософствує тому, що вона людина. Будучи свідомою істотою, людина теоретизує, філософствує, вона не може чинити по іншому, тому що це є самий універсальний і необхідний спосіб її духовного існування.

Думку про те, що кожна людина постійно відчуває потребу в філософії, потрібно додатково пояснити. До тих пір, доки у людини є можливість діяти у рамках здорового глузду, звичних, напрацьованих стереотипів мислення та діяльності, вона не відчуває потреби у філософії. Потреба в безпосередньому застосуванні філософії виникає лише тоді, коли від готових «рецептів» доводиться переходити до створення нового бачення світу, осмислення нових, висхідних принципів діяльності. Тому можна стверджувати, що людина

вільно обходиться без філософії тією мірою, якою її діяльність є формалізованою, запрограмованою, стереотипною. Але без філософії не обійтись людині, яка розмірковує, творить і орієнтується на відповідальність перед світом, а не на владу над ним. Але чи може пересічний громадянин підняти до висот філософського осмислення світу? Однозначно, ні. Сокровенна ціль філософії (як і релігії) – вивести людину з сфери повсякденності, захопивши вищими ідеалами, відкрити шлях до самих досконалих цінностей. Але якщо релігія – це масова свідомість, то філософія – свідомість елітарна, яка вимагає не тільки таланту, а й професійної виучки.

Таким чином, призначення філософії для людини виражається в наступних моментах. Вона:

- руйнує звичні стереотипи мислення, виступаючи проти обмеженості здорового глузду, за критичний перегляд всього звичного, загальноприйнятого;
- формує свободне, нестандартне мислення, мислення по аналогії;
- виховує увагу (та повагу) до інакомислення;
- служить теоретичною базою для орієнтації людини в світі;
- формує методику пошуку відповідей на так звані вічні питання.

Для різних соціальних організацій і суспільства в цілому філософія виступає іншою своєю стороною. Практично ні одна держава світу (за виключенням перехідних, «аморфних» етапів) не може обійтись без узагальненої філософської стратегії розвитку. Програма кожної партії також обов'язково вміщує в себе (як базисні) філософські положення. Справа тут у тому, що філософія виступає накопиченим і узагальненим духовним досвідом людства. Тим досвідом, з якого необхідно брати уроки.

Філософія також підсумовує основні духовні результати кожної даної епохи і виступає як провісниця нової історичної перспективи. Це дозволяє їй судити про теперішнє, з одного боку, на основі відрефлексованого досвіду минулих поколінь, а з другого – з точки зору майбутнього. Це означає, що

філософія бере на себе роль критичної «селекції», акумуляції світоглядного досвіду та його передачі майбутнім поколінням.

Філософія обернена не тільки в минуле та теперішнє, але і в майбутнє. Як форма теоретичної думки вона володіє могутніми конструктивними можливостями творчого формування принципово нових ідей, світоглядних ідеалів. Філософія здатна мислено «програвати» різні варіанти світорозуміння («можливі світи»), начебто заготовлюючи пробні системи світогляду та майбутнього, яке ніколи не буває цілковито зрозумілим для теперішнього покоління.

Таким чином, призначення філософії для суспільства виражається в наступних моментах. Вона:

- підсумовує основні духовні результати епохи;
- формує нову історичну перспективу, ідеально конструюючи можливіваріанти майбутнього;
- є теоретичною базою стратегії розвитку кожної держави.

Питання для самоконтролю

- 1. Коли виникла філософія? Що передувало філософському мисленню?*
- 2. Дайте визначення світогляду, назвіть основні його елементи.*
- 3. Охарактеризуйте основні типи світогляду.*
- 4. Як співвідносяться філософія та наука?*
- 5. Що є предметом філософії?*
- 6. Яка структура та основні функції філософії?*
- 7. У чому полягає призначення філософії для людини?*

Частина I. Історія філософських вчень

Тема 1. Філософія Стародавності

1.1. Староіндійська та старокитайська філософія

Виникнення та розвиток філософії має свою багатовікову історію. Вивчення її дозволяє глибше зрозуміти саму суть філософії, логіку її розвитку, дати уявлення про найважливіші проблеми, які ставились і по-різному вирішувались протягом усього часу її існування.

Спочатку елементи філософських ідей виникають наприкінці IV тис. до н.е. в Єгипті та Месопотамії, але до власне філософського світогляду через певні історичні причини представники цих стародавніх культур не піднялись. Філософія як особлива форма суспільної свідомості, як певний тип світогляду виникає в Стародавній Індії, Китаї і трохи пізніше в Греції.

Зародки філософського мислення в Стародавній Індії сягають глибокої давнини. Ідейні основи релігійно-етичних та філософських вчень складались протягом сотень років у так званий ведичний та післяведичний періоди (з II тис. до н.е. до VI ст. до н.е.). У період Вед (VI-V ст. до н.е.) філософські уявлення індійців складаються на основі первісної міфології, традицій, притаманних родоплемінному устрою та властивому у цій країні поділу населення на чотири касты: брахманів, кшатріїв, вайш'їв і шудрів. В релігійно-філософських трактатах Вед — Брахманах, Упанішадах — наявні перші філософські ідеї, у яких поставлено питання про загальні основи світу. Так, одна з ідеалістичних шкіл староіндійської філософії — веданта вважала, що світ складається з безособового світового Духовного Абсолюту — Брахмана, який творить усе існуюче і є тотожним з Атманом — духовним началом кожної людської особистості.

Людська душа є вічною, але набагато поступається перед світовим Духом ступенем досконалості, тому що тісно пов'язана зі смертним тілом. Коли людина помирає, душа відокремлюється від тіла і потрапляє у своєрідний кругообіг душ — сансару. Там вчинки людини оцінюються за всезагальним законом необхідності (законом карми). Потім душа переселяється в інше тіло. Таких переселень може бути безліч, доки людині не вдається повністю звільнитись від повсякденних життєвих турбот. Тоді настає звільнення (мокша), яке означає злиття душі зі світовим духом.

Шосте століття до нашої ери ознаменувалось виникненням релігійно-етичних вчень джайнізму та буддизму. Джайнізм заснував Вардхамана («переможець кругообігу душ і карми»). Філософія джайнізму — дуалізм, тобто визнання двох світових начал: одухотвореного (джива) і неодухотвореного {аджива). Аджива складається з п'яти сутностей: матерії, духу, спокою, простору і часу. Філософія джайнізму обґрунтовує наявність двох станів часу — термін перебування душі в даному втіленні і термін існування її в певному стані. Людина повинна дотримуватися в своїй поведінці трьох цінностей: правильного розуміння, правильної віри і правильної поведінки. Поведінка ж має ґрунтуватись на ряді принципів етики, серед яких чільне місце займає вимога не чинити насильства всьому живому.

Філософське вчення буддизму засноване в VI ст. до н.е. Сіддхартхою Гаутамою, який, начебто пройшовши усі ритуали духовної особи, став називатись Буддою (просвітленим). Філософія буддизму розглядає світ як єдиний потік матеріальних і духовних елементів, які безперервно змінюються. Людське життя Будда розглядає як страждання, причиною якого є жадоба до життя, бажання. Звільнення від страждання досягається шляхом самоспоглядання, самозаглиблення, певного способу життя (так званий восьмеричний шлях) і досягнення вічного блаженства (нірвани).

Серед інших філософських шкіл слід виділити такі: санкх'я, міманса, йога, чарвака, веданта, вайшешика, які функціонували у VII—II ст. до н.е.

Світогляд у санкх'ї ґрунтується на уявленні, що в світі існують два самостійних начала: пракриті (абстрактна першооснова) і пуруша («Я», дух, свідомість). Санкх'я вважала, що Всесвіт виник завдяки впливу пуруші на пракриті.

Школи н'яя, вайшешика вважали, що світ складається з якісно різнорідних частинок («ану»): води, землі, повітря та вогню. «Ану» створюють предмети, вступаючи у різні комбінації, згідно знань, спрямованих на благо душі. Школа вайшешика найбільш тісно пов'язана з природничо-науковим уявленням тогочасного суспільства.

Школа міманса у вирішенні проблем пізнання стоїть на позиціях сенсуалізму (осовою пізнання є наші відчуття). Важливим в ній є вчення про зв'язок мови і мислення, слова і його значення.

Філософські ідеї школи йога виходять із своєрідного з'ясування питання про відношення душі та тіла. Сутність цього відношення — у безперервному вдосконаленні душі і тіла шляхом самозаглиблення людини у свій внутрішній світ, що реалізується за допомогою різних поз та положень тіла.

Матеріалістична школа чарвака визнає чотири матеріальних елементи, з яких складається світ, не вірить у безсмертя душі, заперечує створення світу Богом, скептично ставиться до релігії, вбачає сенс людського існування в щасті (розуміючи його як чуттєву насолоду — гедонізм).

Школа веданта поглиблює вчення що сутність людини, єдності її з космосом (фізичне тіло, чуттєве, ментальне, духовне і астральне). Школа виходить з ідеї ілюзорності світу, в якому живе людина: його істина вкрита напівпрозорим серпанком Майя, внаслідок чого ми перебуваємо в полоні видимостей. Реальністю є Брахман і людське духовне начало, яке є частиною Брахмана.

Відтак відмітимо головні особливості староіндійської філософії:

- формування на базі міфологічно-релігійного світогляду;
- споглядальний характер і слабкий зв'язок з наукою;

- своєрідність ставлення до Вед;
- змалювання духу як безликого явища;
- побудова соціальної філософії на принципах етики страждань і щастя.

В історії Китаю виділяють шість найпоширеніших філософських шкіл: інь і янь, конфуціанство, даосизм, школа імен, моїзм і школа юристів (легістів). Розглянемо лише дві основні — конфуціанство і даосизм. Конфуціанство зосереджує увагу на етичних проблемах сім'ї і суспільства в інтересах вироблення найраціональнішої форми організації держави. Засновник вчення *Конфуцій* (551-479 рр. до н.е.) ставив за мету обґрунтувати такі принципи, здійснення яких сприяло б встановленню в суспільстві й державі зразкового порядку (лі). В сім'ї, суспільстві, державі все буде до ладу, якщо виконуватимуться принаймні дві умови: 1) суворе дотримання ритуалів, традиційних норм поведінки, встановлених предками («культ предків»); 2) буде проводитись періодичне уточнення імен, тобто перевірка того, чи займає людина в суспільстві й державі відповідне їй місце. Етика Конфуція — це раціоналізована старокитайська релігійна мораль. В основу її покладено принципи: а) людяність; б) справедливість і обов'язок; в) ритуальність; г) знання; д) довіра. Велику увагу конфуціанство надає формуванню в людині основної моральної якості — гуманності, навколо якої ґрунтуються інші властивості особистості: доброчинність, повага до іншої людини, чесність тощо. Згідно принципу гуманності правителі держави мусять бути людьми мудрими, бути прикладом для підданих особистою високоморальною поведінкою, піклуватись про підданих як про дітей. В X ст. конфуціанство було проголошене офіційною ідеологією і понині впливає на менталітет китайців.

Другою визначною школою філософії Китаю був даосизм. Найповніше це вчення викладене в книзі «Дао-де-дзін», автором якої вважається *Лао-цзи* (VI-Уст. до н.е.). Поняття «дао» тлумачиться по-різному: як шлях природних речей, як життєвий шлях людини, як спосіб логічного пізнання

світу, як першооснова всього існуючого. «Дао» є виразом гармонії неба, землі й людини. Воно набуває смислу абстрактної ідеальної сутності. Абстрактне «дао» конкретизується в речах, діяльності та мисленні людей. Принцип такої конкретизації — «де». Таким чином, «дао» і «де» єдині, але й протилежні як абстрактне — конкретному. Даосизм наголошував на діалектичній ідеї загальної рухомості і мінливості світу.

Отже, філософія у Стародавньому Китаї була тісно пов'язана з проблемами моралі, житейської мудрості та соціальним управлінням.

1.2. Антична філософія (докласичний та класичний періоди)

Антична філософія, тобто та, що властива Стародавній Греції і Стародавньому Риму, розвивалася на протязі 1000 років і поділялася на чотири періоди:

- 1) від виникнення в VI ст. до н.е. і до середини V ст. до н.е. — докласичний, або досократівський;
- 2) класичний, тривалістю 100 років (до смерті Аристотеля);
- 3) з кінця IV ст. до н.е. до I ст. н.е. — прийнято називати елліністичним;
- 4) з I ст. по VI ст. має назву «римський».

Докласичний період представлений мілетською школою, Гераклітом, Емпедоклом, Анаксагором, піфігорейською та елейською школами. Мілетці *Фалес*, *Анаксимандр*, *Анаксімен* (VI ст. до н.е.), як майже усі античні філософи, займались пошуком першооснов буття. За першооснову вони приймали різні предметноконкретні форми буття — воду (Фалес), повітря (Анаксімен) або щось невизначене («апейрон» Анаксимандра).

Піфагор (580-500 рр. до н.е.) першоосновою буття вважав число. Саме завдяки числу поняття «космос» втілило в собі розуміння Всесвіту як впорядкованого явища (космоцентризм). Піфагор твердив, що планети, рухаючись навколо Землі по ефіру, створюють монотонні звуки різної висоти, а разом створюють гармонійну мелодію. Піфагор першим вжив поняття

«філософія». Він вірив у переселення душі людини після смерті з одного тіла в інше.

Геракліт Ефеський (540-480 рр. до н.е.) ввів у філософську мову термін «логос», який означає загальний закон буття, основу світу. Він доходить до висновку, що субстаційно-генетичним началом всього існуючого є вогонь. Його знамените «все тече, все міняється...», вчення про змінність світу, боротьба протилежностей як джерело плинності буття є цінним внеском в розвиток діалектики.

У VI ст. до н.е. в місті Елеї виникає школа елеатів (*Ксенофан, Парменід, Зенон*). Вчення елеатів — новий крок у становленні старогрецької філософії, в розвитку її категорій, особливо категорії «субстанція» (буття). Елеати (Парменід) розвивають вчення про буття як єдине, неосяжне (універсальне), нерухоме. Існує тільки суще буття, несущого чи «небуття» немає. Тут чітко проявляється тенденція до ототожнення буття з мисленням. Елеати, зокрема, Зенон, заперечують реальність, істинність руху, вважають, що рух існує лише як ілюзія чуттєвого світу гадки і тому не може визнаватись справжнім буттям.

Сучасник Зенона *Емпедокл* (бл. 490-430 рр. до н.е.) схиляється до думки, що першоосновою світу є чотири стихії: земля, вода, повітря і вогонь. Анаксагор у розумінні першооснови зробив подальший крок, вважаючи, що першоосновою є нескінченна кількість гомеомерій — «насіння» речей. Все існуюче управляється світовим розумом, «нусом».

Розглядаючи докласичний період античної філософії, слід зробити такі висновки:

1. за свою столітню історію докласична антична філософія вперше набула науковоподібного характеру;
2. склалося уявлення про першооснову буття;
3. виникла стихійна діалектика — здогад про єдність протилежностей;
4. сформувався космоцентричний характер філософських уявлень.

Значним етапом у розвитку античної філософії класичного періоду було атомістичне вчення *Левкіна* та *Демокріта* (V-IV ст. до н.е.). Якщо Левкіп більше уваги звертав на світобудову, то Демокріт зосереджував увагу на людині. Вони вважали, що першоосновами світу є найменші частинки – атоми (буття) і порожнеча (небуття). Атоми вічні, незмінні, тотожні самим собі, не мають частин; різної форми, число їх нескінченне. Атоми розрізняються за порядком і положенням в просторі. Вони вічно рухаються, їх скупчення утворюють речі. Душу атомісти розглядали як сукупність круглих та слизьких атомів, при цьому заперечували її безсмертність. На уявленні про тілесність душі побудоване вчення Демокріта про пізнання: темне пізнання, яке здійснюється за допомогою відчуттів, і істинне — через мислення.

У другій половині V ст. до н.е. в Греції з'являються так звані «софісти» (платні вчителі «мислити, говорити і робити»), найвидатніші серед них — *Протагор*, *Горгій*, *Гінній*. Вони привернули увагу до проблеми людини, суспільства, знання. Спільне в їх поглядах — раціональне пояснення явищ природи, етичний і соціальний релятивізм, відмова від релігії.

Величезний вплив на античну філософію справив *Сократ* (469-399 рр. до н.е.). У центрі роздумів Сократа — людина як моральна істота. Відмовляючись від пізнання природи, Сократ ставить головне завдання — виховати людину доброчесною і здатною творити добро. Для цього людина повинна знати, що являє собою добро, і має пізнати себе. Самопізнання можна досягти методом іронії, ставлячи перед співбесідником такі питання, відповіді на які шукав би сам. Сократ вимагає всебічного обговорення будь-якого предмета з метою визначення (дефініції) поняття. Він звернув увагу на те, що, якщо немає поняття, то немає і знання. Сократ був переконаний, що існують об'єктивні моральні норми, що відмінність між добром і злом є абсолютною.

Учнем і послідовником Сократа був творець першої послідовної системи філософського ідеалізму, засновник філософської школи — Академії

— *Платон* (427—347 рр. до н.е.). Платон виходив з того, що існує світ речей і світ ідеальних предметів (ідей). Ідеї — це незмінні, вічні, нематеріальні сутності, прообрази матеріального світу; знаходяться вони в позাপросторовому середовищі. Предмет, річ є приблизним втіленням тієї чи іншої ідеї. Ідеї являють собою «повноту буття». Що ж до матерії, то вона є вічним небуттям, але таким предметним «нічим», яке активно взаємодіє з буттям ідей. Результатами цієї взаємодії є речі чуттєвого, матеріального світу. Платон вважає, що причиною взаємодії ідей і матерії є світова душа. Людські душі творяться богами із залишків тієї суміші, з якої Бог створив душу Космосу. Індивідуальна душа складається з розумної частини і нерозумної (яка сприяє почуттям). Платон вважав, що тіло смертне, а душа безсмертна. При цьому він говорив про «переселення» душ. Пізнання, за Платоном, є пригадування душою того, що вона знала, перебуваючи поза тілом (до її втілення) у світі ідей.

Платон — творець першої соціальної утопії. Вважаючи, що всі існуючі види державного устрою недосконалі внаслідок невідповідності між соціальною та природною нерівністю людей, він пропонує свій проект ідеальної держави. В ній існують три групи громадян: правителі-філософи, воїни, землероби і ремісники. На думку Платона, така держава мудра мудрістю своїх правителів-філософів, мужня мужністю своїх воїнів, розсудлива слухняністю гіршої частини держави перед її кращою частиною.

Учнем Платона був *Аристотель* (384-322 рр. до н.е.), який піддав критичному осмисленню концепцію Платона. У вченні Аристотеля платонівські ідеї перетворюються з моделей, зразків у сутності, які притаманні самим предметам, речам. Кожна річ має свою сутність, їх Аристотель називає сутностями першого порядку. Сутність найвищого порядку — Бог (він же вічний двигун, Космічний Розум). Аристотель вважає, що сутністю буття речі є її форма (це той чи інший вид певного роду). Саме видове — головне вирішальне начало буття і знання. Форм стільки, скільки нижчих видів, які надалі не розпадаються на інші види. Форми вічні, не

створені Богом. Бог тільки з'єднує форми з матерією, яка сама по собі теж вічна, але пасивна. Отже, річ — це єдність активної форми і пасивної матерії. Форма робить матерію дійсною — через втілення у конкретну річ. Аристотель створив вчення про чотири роди причин виникнення речей — матеріальну, формальну, рушійну та цільову, чим відкрив необмежене поле науковому пізнанню світу на нескінченну перспективу, а своїм вченням про сутності різних порядків він вводить розмежування між конкретно-науковим та філософським світобаченням. Аристотель є засновником наукового вчення про психіку людини, обґрунтовує ідею еволюціонізму в психології.

Великим здобутком філософії Аристотеля є логіка (наука про мислення і його закони), яка викладена у ряді його творів, об'єднаних під спільною назвою «Органон».

Філософія Аристотеля не завершує старогрецьку філософію. Але вона завершує класичний період розвитку античної філософії. Її історія триває в елліністичний період.

Еллінізм має свою довгу (кінець IV ст. до н.е. - V ст. н.е.) історію. В елліністично-римський період античності найбільш відомими були такі філософські школи: епікурейська, скептична, стоїчна та неоплатонівська.

1.3. Елліністична та римська філософія

Криза рабовласницької демократії виявляється у підвищенні інтересу до проблем морально-етичного плану, до суб'єктивної тематики. Ця обставина чітко прослідковується в епікуреїзмі. *Епікур* (342-270 рр. до н.е.), в цілому дотримуючись атомізму Демокріта, все ж визнає можливість відхилення руху атомів під впливом сили тяжіння, що означало визнання свободи волі. Людина, користуючись свободою, може скерувати своє життя для максимального задоволення, бо саме в цьому є щастя. Епікур вважав, що основна мета філософії — вказати людям шляхи досягнення щастя. Але людям заважає страх перед силами природи, карою богів і страх смерті. Цього можна уникнути, якщо пізнати природу, не вірити в безсмертя душі та

втручання богів в людські справи. Доброчинність потрібна не сама по собі, а тільки тому, що сприяє досягненню блаженства — насолоди. Насолода є початком і метою життєдіяльності людини. Але потрібно розрізняти істинні та неістинні, природні та суєтні насолоди. Всяка насолода по своїй природі є благом, але не всяка насолода прийнятна. Дійсно довгими і міцними можуть бути тільки духовні насолоди: знання і дружба. Вища форма блаженства — це стан душевного спокою і незворушності. Мудрість і щастя в тому, що людина досягає незалежності і спокою духу, уникає всього, що приносить страждання. Звідси виходить, що щастя не в гонитві за насолодами, а в свободі від страждань. Лише шляхом довгого навчання і вправ людина може стати мудрою і творити собі щасливе і добродійне життя.

Другою серед елліністичних шкіл філософії був стоїцизм. Засновником цієї школи був грецький філософ *Зенон*. Представниками стоїцизму були *Клеанф*, *Хрисіпп*, *Посідоній*, римські філософи *Сенека* (I ст. н.е.), *Епіктет* та імператор *Марк Аврелій* (2-3 ст. н.е.). Як і епікурейці, стоїки вбачали основне завдання філософії у побудові етики, що спирається на фізику і на вчення про пізнання — логіку. Природа — це комбінація чотирьох стихій: вогню, повітря, води і землі. Суміш вогню і повітря є пневма. Все виникає з вогню і через 10800 років все перетворюється у вогонь. Потім знов виникає Космос і т.д. Світ, Космос є цілісним, замкнутим. Його цілісність передбачає загальну узгодженість і симпатію, повний взаємозв'язок найменшої частинки світу з усім світом. У світі панує необхідність. Для стоїків свобода — це є пізнання необхідності. Людина є пасивним знаряддям долі. Тому люди повинні скоритись долі, бути стійкими, мужніми і незворушними, що б не сталося. Як і людина, Космос пронизаний пневмою (душею), він живе і дихає. Пневма — це розум: і голос Космосу. Тоді як чистий вогонь — це Бог. Бог стоїків — це вища розумна сила, яка все передбачає, всім керує, все визначає.

Засновником скептицизму був *Піррон* (360-270 рр. до н.е.). Скептицизм для Піррона — не тільки теоретична позиція, але й спосіб життя. В центрі

уваги Піррона — щастя. Для його досягнення потрібно відповісти на три питання:

1. Що є те, що нас оточує?
2. Як ми повинні до нього ставитись?
3. Яку вигоду ми отримуємо від цього ставлення?

Оскільки в світі все відносне і змінне, остільки світ і всі речі є непізнаваними. А звідси і наше відношення до них — в повній відмові не тільки від категоричних, але і проблематичних суджень. З цього слідує незворушність, холонокровність, спокій. Атараксія (незворушність) Піррона відрізняється від атараксії Епікура тим, що Епікур йшов до неї через просвітництво і знання, а Піррон через відмову від знання. Специфіка скептиків у тому, що вони були вченими серед філософів, їхня діяльність проявлялась насамперед у протиставленні, а отже у виявленні протилежностей і суперечностей. Скептицизм гостро поставив проблему знання та істини, звернув увагу на філософський плюралізм, антидогматизм. Послідовниками Піррона були Енесідем і Агріппа.

Останнім впливовим напрямком античної філософії був неоплатонізм, представники якого — *Плотін*, *Порфирій*, *Ямвлік*, *Прокл* — у III—V ст. — запропонували оригінальну інтерпретацію платонізму.

Згідно з Плотіним, ієрархія буття світу постає так, що на вершині знаходиться Єдине, яке неоплатоніки тлумачать як потойбічне, понадрозумне і навіть понадбуттєве першоначало всього сущого, яке непізнавання людським розумом і може бути сприйняте людиною лише в містичному екстазі. Єдине «переповнює» саме себе і шляхом еманачії (випромінювання, витікання) виділяє з себе менш повне буття — світовий Розум, світову Душу, Природу (у Плотіна матерія і природа не є тотожними). Внизу знаходиться матерія як антипод Єдиному. До матерії еманачія світла не доходить, через те вона є зосередженням усього нікчемного, гріховного. Метою людини, за неоплатонізмом, є звільнення від усього тілесного, досягнення блага —

Єдиного шляхом злиття людської душі з божественною сутністю, яке відбувається завдяки містичному екстазу.

Отже, антична філософія вперше висунула і професійно обмірковувала проблеми онтології (вчення про буття), гносеології (теорії пізнання), логіки, антропології тощо. Тому антична філософія мала визначальний вплив на подальший розвиток усієї філософії.

Питання для самоконтролю

1. *Розкрийте сутність гуманізму давньокитайської філософії.*
2. *Які характерні риси філософії Стародавньої Греції?*
3. *В чому суть вчення піфагорійців?*
4. *В чому суть етичного раціоналізму Сократа?*
5. *Що таке світ ідей Платона?*
6. *В чому суть вчення Аристотеля?*
7. *Які філософські ідеї та напрями притаманні епосі еллінізму?*
8. *У чому полягає відмінність давньоіндійської філософії від тодішніх релігійних систем?*

Тема 2. Філософія Середньовіччя та епохи Відродження.

2.1. Християнсько-середньовічна апологетика і патристика

Якщо антична філософія виникла на ґрунті рабовласницького суспільства, то філософська думка середніх віків належить до епохи феодалізму (У-ХУ ст.). Феодальний спосіб життя, на відміну від античності (орієнтованої на предметно-речове бачення світу), формував бачення реальності за «образом і подобою» духу. В цьому плані тогочасна людина

постає «духовною» людиною, тобто такою, що усвідомлює себе насамперед «одухотвореною» (такою, що має душу), а не просто тілесною істотою. Тому ключ до розв'язання усіх проблем середньовічні мислителі шукали у сфері духу.

На цьому ґрунті і починає формуватися нова філософська парадигма, ідейно-світоглядним змістом якої стає духовно-ідеальне тлумачення реальності. Саме буття має «двоїсту природу». Перш за все — це «справжній» (божественний, духовний, небесний, благий) і несправжній (земний, плотський, гріховний) світи.

Оскільки ці світи тлумачаться як несумірні, то необхідність їх співставлення породжувала містико-ірраціоналістичні способи і шляхи їх «контактів».

Середньовічна філософія починається з періоду апологетики, представники якої досить агресивно виступали з критикою античної культурно-філософської спадщини. До відомих апологетиків II-III ст. належать Тертуліан, Юстин, Климент, Татіан, Оріген. Апологетики виступали проти утиску на християнство як з боку світської влади, так і з боку «язичницьких», тобто античних філософів. Деякі твори апологетиків були спрямовані проти ранньохристиянських єресей. В боротьбі проти античної культури апологетики поступово перейшли до заперечення не тільки філософії, але й розуму взагалі. Тертуліану належить відомий вислів: «Вірую, тому що абсурдно». Але, незважаючи на вороже відношення до античної філософії, апологетики все ж не могли уникнути її впливу. Факти співпадіння деяких положень християнського віровчення з ідеями античної філософії апологетики пояснювали впливом християнства на філософію (Татіан).

Водночас апологетики інтенсивно шукали в античній спадщині ідеї, придатні для формування «нового філософського мислення» (Климент, Оріген). Так, Климент не відкидав, як Тертуліан, філософію, але підпорядковував її одкровенню, гадаючи, що в ньому істина дана цілком і безпосередньо, а в філософії — опосередковано і частково. Філософія, на його

думку, сама по собі може бути тільки пропедевтикою (вступом) до християнства, але не може дати істинного гносису (знання), який насправді є навіть і не знанням, а станом душі: вищий ступінь віри, блаженства у душі як радісний і мирний настрій в душі, а після смерті — як вічний божественний спокій.

Виразною спробою філософського обґрунтування християнського світогляду була патристика. Вона була офіційно визнана церквою напрямком у філософії, який розроблявся «батьками церкви» (Василій Великий, Григорій Ніський, Августин Блаженний, Іоан Дамаскін, Афанасій Олександрійський та ін.). Вони і сформулювали висхідні принципи середньовічної манери філософствування.

Одним з найбільш яскравих представників патристики був *Аврелій Августин* (354-430 рр.). Світогляд Августина є глибоко теоцентричним: в центрі його роздумів — Бог як творець усього сущого. Проблеми Бога і його відношення до світу, згідно позиції Августина, є центральними. Августин розглядав Бога як нематеріальний Абсолют, який співвідноситься зі світом і людиною як своїм творінням. Августин критикує пантеїзм (тотожність Бога і світу). Бог, за Августином, є надприродною істотою, яка неперервно творить світ. Без процесу творіння світ перетворився б на хаос. Роздуми Августина про творіння світу Богом спонукала його до постановки філософської проблеми часу і вічності. Августин приходить до висновку, що світ обмежений в просторі, а його буття обмежене в часі. Простір і час існують тільки в світі і зі світом. Початок творіння світу є одночасно початком часу. Звідси виходить, що час є мірою руху і змін. Вічність мислиться Августином так: в божественній думці все є раз і назавжди — статична вічність (де немає поділу на часові форми — минуле, теперішнє і майбутнє) є невіддільною від Бога. Таким чином, Августин розрізняє час земний і час небесний — вічність. Відмітимо, що думка Августина про час як міру руху, змін є плодотворною.

Августин, таким чином, дає принципово нове тлумачення часу — на відміну від циклічного його тлумачення, притаманного античності.

Наголошуючи на лінійних (часових) ритмах, Августин підкреслює принципову можливість виникнення нового, якого ще ніколи не було. Згідно ж з циклічною концепцією часу все існуюче є повторенням чогось такого, що вже колись було. Таке розуміння часу означало його плин як поступ, а значить — історію. Вся історія для Августина — це боротьба між прибічниками християнської церкви, які будують «град божий» на землі, і прибічниками сатани, які організували світське життя на землі, світську земну державу. Августин пропагує теократичну систему — верховенство церковної влади над світською. Августина належить та заслуга, що він вказує на значення волі. Віра сама по собі мало що значить, для її зміцнення потрібні вольові дії людини, здатність критично осмислювати себе, щоб потім просити у Бога прощення через сповідь. Аналізуючи співвідношення розумово-мислительних і вольових характеристик людської душі, Августин віддає перевагу останнім. Звідси «виводиться» теза про незаперечну першість віри над розумом.

Погляди Августина справили великий вплив на всю середньовічну філософію та ідеологію.

На початку VI ст. починає складатися система освіти епохи Середньовіччя. Римський письменник V ст. Марціал Капелла пропонує ідею «семи вільних мистецтв», серед яких важливе місце посідають три: граматика, риторика і діалектика. Остання тлумачиться як мистецтво логічного міркування і його вираження в мові, тобто як формальна логіка. Трохи пізніше в ряді міст Європи при монастирях виникають школи, які стають провідними центрами середньовічної культури і освіти, теоретичних досліджень свого часу. В цих школах зароджується специфічна система середньовічної філософсько-теологічної думки — схоластика.

Відмітимо, що розквіту схоластики в середньовічній філософії передували прогресивний розвиток арабської філософії і філософії Середньої Азії. Визначними представниками цього напрямку були *Аль-Кінді* (IX ст.), *Ібн-Рошд (Аверроес)* (XII ст.), *Аль-Фарабі* (870-950 pp.), *Ібн-Сіна (Авіценна)* (980-

1037 pp.). Так, Аль-Кінді, звернувшись до філософії Аристотеля (що було властиве всім арабським філософам цього періоду), обґрунтував причинно-наслідковий підхід до розуміння природних явищ. Після створення світу Богом він (світ) розвивається за власними законами. Аль-Фарабі доводив залежність душі від тіла і заперечував її безсмертя та існування потойбічного світу. Ібн-Рошд (Аверроес) стверджував, що матерія є вічною і співіснує з Богом. Світ обмежений в просторі і нескінченний в часі. Ібн-Сіна (Авіценна) заперечував конечність буття, «першодвигун» Аристотеля, визнавав об'єктивність природної закономірності, вніс значний вклад в теорію пізнання та логіку.

2.2. Схоластика. Реалізм і номіналізм

Одним з видатних діячів ранньої схоластики був філософ і богослов *Іоанн Скот Еріугена* (бл. 810-бл. 877 pp.), який створив першу філософську систему в середньовічній Європі; вона викладена в його головному творі «Про розділення природи». У цьому творі Еріугена змальовує світовий космічний процес, який починається з божественного Єдиного, що породжує божественний Ум, Логос — «другу природу». «Третя природа» — світ чуттєвих предметів. Існування світу речей Еріугена пов'язує з гріхопадінням людини, яке й привело до того, що цей світ відійшов від Бога. В кінцевому підсумку (на основі спокути) чуттєвий світ повертається до Бога. Таким чином, вченням Еріугени є платонізм і неоплатонізм, пристосовані до потреб християнства.

Одна з особливостей середньовічної філософії проявлялась в знаменитій дискусії між реалістами та номіналістами. Дискусія стосувалась природи універсалій тобто загальних понять. Реалісти (Еріугена, Ансельм Кентерберійський та ін.) доводили, що «універсалії», загальні поняття є реальними і існують незалежно від речей. Номіналізм був пов'язаний з матеріалістичними тенденціями, які визнавали первинність речі і вторинність поняття. Однак номіналісти не розуміли, що загальні поняття відображають

реальні якості існуючих речей, і що окремі, одиничні речі є невіддільними від загального. Як номіналісти, так і реалісти не розуміли діалектики загального та одиничного. Крайній реалізм намагався замінити поміркованим видатний представник пізньої середньовічної схоластики *Фома Аквінський* (1225-1274 рр.}. В своїх працях Фома Аквінський, крім богослов'я і філософії, розглядав питання моралі, права, державного устрою та економіки.

Головним принципом у вченні Аквінського є «одкровення». Він розмежовує області теології і філософії, намагається поставити філософію на службу релігії. Але, визнаючи відмінність між ними, він вбачає її лише в методах досягнення результатів. Що ж до предмета, то він розрізняється у філософії і теології лише частково. Фома визнає, що деякі з догматів теології можуть бути доведені філософією (буття Бога, безсмертя людської душі тощо). Більшість догматів, проте, непідвладні філософським засобам доведення, вони досягаються вірою. Отже, Фома розрізняє істини розуму і істини віри. І хоча він намагається довести, що розум і віра не суперечать одне одному, що між ними має бути «гармонія», все ж істини розуму мають бути підпорядковані істинам віри.

Фома вважав, що людська душа є нематеріальною, самосущою та безсмертною. Вона — субстанція, яка досягає своєї повноти лише в єдності з тілом. Але тілесність має суттєве значення, саме в єдності тіла з душею існує людська особистість. Згідно Аквінського, думає, переживає не тіло і не душа самі по собі, а їх єдність.

Спираючись на положення Аристотеля про те, що загальне існує в єдності з одиничним, є його формою, Фома сформулював концепцію про три види існування універсалій. Універсалії існують «до речей» в божественному розумі, «в самих речах» як їхня сутність або форма, і «після речей», тобто в людському розумі як результат абстракції і узагальнення.

У своєму тлумаченні істини та процесу пізнання Фома погоджується з Аристотелем, визначаючи істину як «узгодженість», «адекватність» розуму та

речі. Але речі в Аристотеля — це самостійні реальності, а у Фоми вони створені Богом, не мають власного буття і лише «беруть участь у бутті».

В своїх, етичних міркуваннях Фома визнавав принцип свободи волі людини, розумів Бога як абсолютне благо, а зло як відсутність блага. Важливою ідеєю в етиці Фоми є концепція, згідно якої божество є кінцевою метою людських прагнень. Воно досягається шляхом пізнання абсолютної істини тобто Бога.

На сучасному етапі розвитку філософії вчення Фоми трансформувалось у філософську течію «неотомізм».

В цілому можна зробити такі висновки:

1. середньовічна філософія була геоцентричною;
2. вона була служницею богослов'я;
3. мала схоластичний характер;

Все ж середньовічна філософія внесла суттєвий внесок в подальший розвиток філософських проблем і, навіть знаходячись під впливом християнства, дала яскраві плоди в своєму розвитку, підготувавши ґрунт для подальшого розвитку філософії. Наступні етапи розвитку філософської думки багато в чому завдячують у своєму існуванні радикальній переоцінці середньовічної культури взагалі і схоластичної філософії зокрема. Така переоцінка була зроблена, перш за все, гуманістами епохи Відродження.

2.3. Філософія епохи Відродження

XIV-XVI ст. в історії філософської думки прийнято називати епохою Відродження або Ренесансу. Для цієї епохи характерним є розвиток мануфактурної промисловості, торгівлі, мореплавання, військової справи, природознавства, механіки, математики. Відродження — перехідна (від епохи Середньовіччя до Нового часу) історична епоха, протягом якої помітно змінюються сутнісні наголоси у філософській проблематиці. На етапі раннього або італійського Відродження наголос падає, головним чином, на природу людини; на етапі ж пізнього або північного Відродження наголос

явно зміщується в бік природи взагалі, природи як джерела постійних спонук продуктивно-виробничого життя і предмета прикладання технологічних зусиль.

Термін «Відродження» вживається на означення періоду відродження античної культури під впливом суттєвих змін в соціально-економічному та духовному житті Західної Європи. Але це не є механічним перенесенням на тогочасний ґрунт культурного надбання античності. Філософії епохи Відродження притаманні і нові риси, які не властиві античності — оскільки вона, з одного боку, хоч і протиставила себе середньовічній схоластиці, була відбитком і середньовічної культури. З іншого боку, в мислителів епохи Відродження з'являлись і нові ідеї, співзвучні з сучасною їм дійсністю.

Філософія епохи Відродження ставила і прагнула вирішити важливі філософські проблеми. В цілому філософське мислення цього періоду прийнято, називати антропоцентричним, в центрі уваги якого була людина, тоді як античність зосереджувала увагу на природно-космічному житті. Звідси — характерна риса світогляду епохи Відродження: орієнтація на мистецтво. Якщо середньовіччя можна назвати епохою релігійною (в центрі уваги був Бог та пов'язана з ним ідея спасіння), то Відродження — епохою художньо-естетичною. Адже за допомогою мистецтва змальовується розмаїтий світ людських почуттів та його величезна цінність. Саме тілесна людина вперше в епоху Відродження усвідомлюється такою, якою вона є насправді, не носієм гріховності, а вищою цінністю і реальністю.

Формується нова самосвідомість людини, її активна життєва позиція, з'являється відчуття особистої сили і таланту. Ідеалом людини в цю епоху є її різнобічна діяльність. Виникає тип гуманістичного індивідуалізму, який орієнтується на культуру. Метою життя тепер виступає не спасіння душі, а особиста гідність та благородство, творчість, пізнання, служіння суспільству. Однією з характерних рис епохи Відродження є гуманізм.

Характерними фігурами ранньої стадії італійського гуманізму були Петрарка, Боккаччо, Леонардо да Вінчі, А. Дюрер, М. Макіавеллі, Пікоделла Мірандола, пізніше М. Монтень — видатний французький мислитель та інші.

Унікальним явищем в філософії XV ст. була творчість видатного мислителя, теолога і філософа *М. Кузанського* (1401-1464 рр.), М. Кузанський обґрунтував систему геліоцентризму, поклавши початок натурфілософії. Він розвинув ідеї взаємозв'язку всіх природних явищ, ідеї діалектичної єдності протилежностей, вчення про нескінченність Всесвіту і людину як мікрокосмос.

Кузанський в процесі пізнання виділяв чотири ступені: чуттєвість, розсудок, розум та інтуїцію. Він розмірковував про межу дії закону суперечності в математичному пізнанні, а також про можливість застосування математичних понять у пізнанні природи.

Послідовником поглядів М. Кузанського був великий мислитель *Д. Бруно* (1548-1600 рр.). Його погляди характеризуються як пантеїзм: — філософське вчення, згідно якого Бог ототожнюється зі світовим цілим. В цьому світовому цілому світова душа і світовий божественний розум співпадають. Бруно вбачав мету філософії в пізнанні не надприродного Бога, а природи, яка є «Богом в речах». Д. Бруно, розвиваючи геліоцентричну теорію, висунув ідею нескінченності Всесвіту та множинності в ньому «розумних» світів. Він вважав, що Всесвіт єдиний, він не створюється і не знищується, не може збільшуватися або зменшуватися. У 1600 р. Д. Бруно був заживо спалений на площі Квітів у Римі — на повільному вогні.

В епоху Відродження з'являються перші ідеї утопічного соціалізму. Найяскравіше вони висвітлені у творах Т. Мора («Утопія») та Т. Кампанелли («Місто сонця»). Автори сформулювали основні принципи майбутнього суспільства, що базується на розумних «природних» засадах: планове суспільне господарство, обов'язкова для всіх праця, результати якої розподіляються за потребами, і таке інше.

Філософія, природознавчі досягнення епохи Відродження відкривали шлях розвитку філософії та науки Нового часу.

Питання для самоконтролю

1. *З'ясуйте ідейні зв'язки філософії античного періоду та епохи середньовіччя.*
2. *Що таке теоцентризм?*
3. *Філософський зміст патристики.*
4. *Що таке апологетика?*
5. *Назвіть основні філософські ідеї в богословському вченні Августина.*
6. *В чому суть теорії «подвійної істини», і як розвивалось це вчення в епоху Середньовіччя?*
7. *Суть дискусії про природу універсалій.*
8. *Назвіть основні філософські ідеї в богословському вченні Фоми Аквінського.*
9. *Що таке антропоцентризм? Його філософські витоки.*
10. *Гуманізм епохи Відродження і сучасність.*

Тема 3. Філософія Нового часу та епохи Просвітництва

3.1. Гносеологія. Дискусія про джерела та форми пізнання світу.

XVII століття відкриває наступний період в розвитку філософії, який прийнято називати філософією Нового часу. Розподіл праці у виробництві, розвиток нового суспільства викликав потребу в раціоналізації виробничих процесів, а тим самим — в розвитку науки, яка могла б цю раціоналізацію стимулювати. Бурхливо розвивається експериментально-математичне природознавство, тому не випадково XVII ст. називають епохою наукової революції.

Розвиток науки Нового часу, як і соціальні перетворення, викликали до життя нову орієнтацію в філософії, Якщо в середні віки вона виступала в союзі з богослов'ям, в епоху Відродження — з мистецтвом та гуманітарним знанням, то тепер вона опирається головним чином на науку. І поскільки наука займає провідне місце в світогляді цієї епохи, то і в філософії на перший план виходять проблеми теорії пізнання — гносеології.

В гносеології XVII ст. продовжується стара полеміка між двома напрямками: номіналістичним, який опирається на досвід, і реалістичним, який опирається на розум. Ці два напрямки в XVII ст. виступають як: емпіризм та раціоналізм.

Засновником емпіризму був англійський філософ *Ф.Бекон* (1561-1621 рр.). Він підкреслював, що наука служить життю та практиці і тільки в цьому знаходить своє виправдання. Загальне завдання усіх наук — збільшення панування людини над природою. Наука є засобом, а не метою; її місія полягає в тому, щоб пізнати причинний зв'язок між природними явищами заради використання цих явищ для блага людей. Вчений повинен робити свої відкриття в процесі праці, на чуттєвому досвіді — «в полі, на пасіці, в майстернях, в кузні».

Але чуттєвий досвід може дати достовірне знання лише тоді, коли свідомість буде вільною від хибних «примар». Згідно з Беконом, «Бог створив людський розум подібно до дзеркала, здатного відобразити увесь Всесвіт». Але дзеркало це шершаве — воно, домішуючи до природи речей свою природу, відображає речі у спотвореному та викривленому вигляді. Тому досвід може дати достовірне знання лише тоді, коли «очиститься» від перешкод. Бекон називає їх ідолами або примарами і ділить на чотири види:

1. «примари роду — це помилки, які впливають з недосконалості самого людського розуму, який відображає світупереджено, через власні потреби та інтереси;

1. «примари печери» — пов'язані з недоліками розуму окремої людини, які залежать від виховання, смаків, звичок людей (і які вони ототожнюють з істиною);

2. «примари ринку або площі» — це звичка користуватися в судженнях про світ розхожими та приблизними уявленнями без критичного до них ставлення;

3. «примари театру» — породжуються прагненнями людей до сліпої віри в традиції, гадки, а особливо в авторитети, згідно теорій яких люди розігрують своє життя «як спектакль», не беручи на себе відповідальність за, як правило, сумні наслідки.

Щоб панувати над природою, за переконанням Бекона, треба розробити новий метод дослідження. Поскілки всяке пізнання і всяке відкриття повинні спиратися на досвід, вони повинні рухатись від вивчення ряду одиничних фактів до синтезу їх в загальних положеннях. Такий метод має назву індуктивного.

Індукція як логічний шлях руху пізнання характеризує перехід від знання ознак або властивостей, які повторюються в окремих явищах, до висновку, що вони властиві всім явищам певного класу. Цей метод — «шлях бджоли» — поєднує як перехід від узагальнення досвідних даних до створення теорії, так і перехід від теорії та висновків з неї до постановки нових експериментів. При цьому Бекон усвідомлював, що в методі індукції є межі можливостей, але все рівно вважає її єдиною правильною.

Засновником протилежного напрямку — раціоналізму — був французький філософ *Р. Декарт* (1596-1650 рр.). Применшуючи роль чуттєвого досвіду в пізнанні, Декарт об'являє розум пріоритетним джерелом пізнання та критерієм істинності знання. Роль чуттєвого досвіду зводиться ним до простої практичної перевірки даних інтелекту. Справедливо докоряючи Бекону в тому, що індуктивний метод не може дати всезагальногота необхідного знання, до якого прагне наука, Декарт розробив метод раціоналістичної дедукції. Це рух пізнаючої думки від єдиної теорії до

пояснення нею ряду конкретних фактів. При цьому вихідна теорія повинна бути самоочевидною, абсолютно безсумнівною. Критерій ясності та очевидності приводить Декарта до необхідності доповнити раціоналістичну дедукцію методом інтелектуальної інтуїції. Раціоналістична дедукція потребує вихідних положень, які вже ні з чого не виводяться. Їх Декарт кваліфікує як інтуїтивні.

Декарт вважає, що людина від народження має певні вроджені ідеї, які й становлять фундамент пізнання. Їх слід уявити і з допомогою раціоналістично-дедуктивного методу вивести на їхній основі всю систему знань. До вроджених ідей Декарт відносить: ідею Бога як істоти найдосконалішої, деякі загальні ідеї та аксіоми математики, наприклад, «якщо до рівних величин додати рівні, то результати будуть рівними між собою» тощо. Такого типу ідеї Декарт розглядає як втілення природного світла розуму.

Таким чином, повністю нівелюється індукція, а дедукція абсолютизується, що також є неправомірним. Адже тоді пізнавальна думка повністю відривається від дійсності, від досвіду, а так звані «вроджені ідеї» втрачають свою обґрунтованість.

Послідовником Декарта в гносеології був голландський філософ *Б. Спіном* (1632-1677 рр.). Вихідні поняття своєї філософської концепції (субстанція, атрибути, модуси та ін.), одержані начебто за допомогою інтелектуальної інтуїції, Спіноза розглядав, з одного боку, як результати знання, а з іншого — як передумови, з яких за допомогою дедуктивного методу можна виводити нові, більш часткові висновки, тобто розширювати знання. Таким чином, інтелектуальна інтуїція доповнюється в Спінози дедукцією, причому тільки разом вони можуть дати повне, закінчене знання істини.

В цілому Б. Спіноза в теорії пізнання був матеріалістичним раціоналістом. Пізнання він розділяв на два основних види: чуттєве та раціональне. Чуттєве пізнання він вважав неістинним, невиразним, мінливим,

а раціональне — істинним, яким та чітким. Спіноза вчив, що через посередництво чуттєвого досвіду можна одержувати лише уявлення про поверхневі властивості одиничних речей і зовнішніх причин їх існування.

А суть одиничних речей, необхідний зв'язок кінцевих модусів з субстанцією можуть бути пізнані тільки за допомогою розуму. В чуттєвому пізнанні Спіноза бачив лише допоміжний засіб для розуму, а джерелом істинного пізнання він вважав відірваний ним від чуттєвого досвіду розум (але за розумом стоїть не Бог, як у Декарта, а природа, матерія).

В гносеології та методології пізнання прірву між емпіризмом Бекона та раціоналізмом Декарта намагається подолати *Г. Лейбніц* (1646-1716 рр.), але врешті займає раціоналістичну позицію. На його думку, не лише раціональне знання базується на логічних доведеннях, а й емпіричне, досвідне знання також. Лейбніц фактично поділяє декартівську теорію «вроджених ідей» та інтелектуальної інтуїції. Правда, щоб ці ідеї усвідомити, потрібне обов'язкове навчання. В досвідному пізнанні принципи розуму діють несвідомо, тому таке знання дає нам тільки «істини факту» (розуміння лише окремих подій та явищ). Вищі істини, істини розуму, мають інтуїтивно-дедуктивний характер, є незалежними від обставин чуттєвого життя і розкривають необхідне і суттєве. Поєднуються істини факту та істини розуму наперед заданою Богом Гармонією.

3.2. Онтологія. Вчення про субстанцію

Поскільки онтологічні концепції Нового часу досить різноманітні, ми розглянемо тільки деякі з них, а саме концепції Ф.Бекона, Р.Декарта, Б.Спінози та Г.Лейбніца.

Передусім треба сказати, що експериментальне природознавство, постулюючи природу «справжнім буттям», «істинною світовою субстанцією», створює умови повноцінного існування філософського матеріалізму. Недаремно сам термін «матеріалізм» виникає саме в XVII ст.; ми знаходимо його вперше у англійського фізика Р.Бойля, який позначив ним

фізичний зміст речовини природи. Г.Лейбніц вводить цей термін у власне філософський ужиток для позначення точки зору, альтернативної ідеалізму. Однак матеріалізм того часу був механістичним та метафізичним, — справа в тому, що точка зору найбільш розробленої в той час науки — механіки здавалась єдиною істинною та всезагальною. Застосування механічного методу викликало вражаючий прогрес у пізнанні фізичного світу. Тож і філософи в механіці бачили ключ до таємниць усієї світобудови. Тому метод мислення філософів і був тоді переважно механістичним та метафізичним. Не було розуміння, що зводячи рух до механічного переміщення, механіка значно звужує можливості пізнання, бо не знає, чим є зміна та розвиток.

Засновником метафізичного, механістичного матеріалізму був Ф. Бекон. Він писав, що вічна основа та першопричина всього суцього — це матерія, яка складається з багатьох нерухомих «форм», а вони є джерелами та причинами різних рухомих «натур» — найпростіших якостей: тяжкість, теплота, жовтизна та ін. З різних комбінацій цих «натур», вважав Бекон, створюються всі різноманітні речі природи.

Бекон негативно відносився до вчення древніх філософів про атоми та порожнечу. Простір він вважав об'єктивним і говорив про нього як про місце, яке постійно займають частини матерії. Про час він писав як про об'єктивну міру швидкості руху матеріальних тіл. Рух, на його думку, це вічний, природжений стан матерії, який має різноманітні форми (але в основному механістичні). При цьому Бекон визнавав вічність матерії та руху як очевидний факт, що не потребує обґрунтування.

На відміну від матеріалістичного монізму Ф.Бекона Р.Декарт підійшов до проблем онтології дуалістично: Бог створив дві рівноправні, взаємозалежні частини — фізичне (матерію, тіло) та психічне (дух, душу). Атрибутом духовної субстанції, душі він вважав мислення, а атрибутом матеріальної субстанції, тіла — протяжність в довжину, ширину та глибину. Визнавши душу та тіло взаємозалежними субстанціями, Декарт прийшов

до висновку, що «тіло не мислить, душа не викликає рухів тіла». А знаходиться вона в шишковидній залозі мозку людини.

Будучи механіцистом, Декарт не розумів якісної відмінності між явищами неорганічного та органічного світу. Він говорив про тварин як про свого роду машини; людину він також вважав своєрідним механізмом.

Така матеріалістично-механістична характеристика руху матерії супроводжується у Декарта ідеалістичним розумінням його причин — причин зовнішніх і більш досконалих, чим механічний рух. Він стверджував, що першопричиною руху матерії є Бог, «чия всемогутність створила матерію разом з рухом та спокоєм».

Голландський філософ Б.Спіноза розробив моністичне вчення про матеріальність світу. Бог, ідеальне та матеріальне злились у Спінози в єдину безконечну субстанцію, природу. Природу Спіноза називав Богом і характеризував як вічну і таку, що має причину в самій собі. Субстанції властиві два основних атрибути — протяжність та мислення. У вченні про мислення як атрибут всієї матерії Спіноза є типовим метафізиком-гілозоїстом.

Спіноза також багато уваги приділяв характеристиці конкретних станів субстанції — модусам. Всі модуси субстанції Спіноза розділяв на дві групи: модуси вічні, безконечні, та модуси тимчасові, кінцеві. Вічні, безконечні модуси безпосередньо витікають з відповідних атрибутів субстанції, а саме: рух та спокій пов'язані з атрибутом протяжності; інтелект та воля пов'язані з атрибутом мислення. Тимчасовими, кінцевими модусами («крапками на прямій») Б.Спіноза вважав всі окремі речі і всі окремі думки та бажання.

Німецький філософ Г.Лейбніц в області онтології розвивав плюралістичну концепцію об'єктивного ідеалізму. Він стверджував, що Всесвіт складається з безконечної кількості створених Богом ідеальних субстанційних одиниць — монад. В них він бачив справжні атоми природи, які складають елементи всіх речей. Він характеризував монади як випромінювання Бога, центри діяльності сили, точки мінливих сприйнять.

Монади, за Лейбніцем, не-протяжні, не мають фігур, неподільні, не складаються з частин, не можуть природним шляхом ні виникати, ні зникати. Разом з тим вони безперервно та довільно змінюються.

Він вчив, що з монад — простих субстанцій — створюються різноманітні складні субстанції: камені, рослини, тварини, люди. Кожна з складних субстанцій, наприклад, тварина, складається з особливої центральної монади та з великої кількості периферійних монад. Центральні монади складають суть складних субстанцій.

Внутрішній стан монад, їх саморух не залежить ні від яких зовнішніх причин та впливів. Монади є абсолютно замкнутими центрами, відмінними один від одного самозмінними безтілесними атомами. Вони, говорить Лейбніц, не мають вікон, через які що-небудь могло б увійти або вийти. Суть монад як силових центрів безперервної діяльності виражається двома змінними психічними станами: сприйняттям та прагненням, силою потягу від одних сприйнять до інших.

Поскільки монади знаходяться в безперервному русі, то в них постійно щось змінюється, а щось залишається попереднім. Тому, говорив Лейбніц, для монад завжди характерна множинність станів. Вони є специфічним багатогранним кристалом, мікрокосмом (безконечно малим світом), який являє собою центр різноманітних сприйнять макрокосму (безконечно великого світу).

Згідно наперед встановленої божественної ієрархії Лейбніц всі складні субстанції в залежності від специфіки їх центральних монад ділив на три групи: монади-життя, монади-душі, монади-духи. Неорганічні тіла наділені невиразними, неусвідомленими сприйняттями, «вони сплять без сновидінь». Більш високим є другий клас монад (тварини), які вже мають відчуття, споглядання та пам'ять. Нарешті, до найвищого класу монад Лейбніц відносив душі людей з їхніми здібностями до самосвідомості та розуму. Зрозуміло, що в даній позиції закладена точка зору гілозоїзму — бо тут є і безсмертя душі, і вічність існування духовних субстанцій рослин та тварин.

Причому, поскільки монади «обтяжені» матерією, вони недосконалі. Лише одна верховна монада — Бог — абсолютно досконала, бо позбавлена всього матеріального.

3.3. Соціальна філософія. Проблеми людини та суспільства

Соціальною філософією займалися не всі філософи XVII-XVIII ст. Можна виділити погляди послідовника беконівської філософії *Т.Гоббса* (1588-1679 рр.), у якого розуміння людини, як і всього суспільства, доведене до механіцизму. Людина, держава (праця «Левіафан») — то ніби штучно створені бездушні механізми. Таке тлумачення суспільної форми матерії зовсім виключає свободу волі, внаслідок чого філософ робить крок назад навіть порівняно з тим, що було досягнуто гуманістами епохи Відродження. Зате в поясненні суті держави *Т.Гоббс* висловлює сильну ідею проте, що держава є продуктом суспільного договору і створюється для того, щоб утвердити громадянський мир. Природне право людини — прагнути блага, і в цьому інтерес держави і моральні інтереси кожного мають співпадати. Людські чесноти і пороки залежать від ступеню розумності людини. Так «природний закон» покладається в основу моралі.

Філософи-просвітники XVIII ст. вважали філософський розум базисною інстанцією при вирішенні самих складних завдань. Це строго відповідали центральному положенню філософії — принципу розуміючого суб'єкта. Через призму критичного світла розуму розглядали вони і проблему людини. Зокрема, *Ф.Вольтер* (1694-1778 рр.) та *Ж.Ж.Руссо* (1712-1778 рр.) вважали, що пригноблення свободної по природі людини відбулось по причині невігластва частини населення внаслідок його обману та насилля над ним. А культивує неучтво, неосвіченість, обману серед людей релігійна догматика, християнство. Цьому також сприяє приватна власність та державний устрій. Виходячи з цього, Вольтер пропонує ввести в суспільство «природну релігію, принципи, спільні для всього людства. Головний принцип моралі сформульований ще мудрецами древності: «Чини з іншими так, як ти

хочеш, щоб чинили з тобою». Тут треба відмітити, що Вольтер не атеїст, а деїст, тобто він визнає Бога творцем світу, але заперечує його подальшу участь в його функціонуванні та розвитку.

В деяких суттєвих моментах позиція Вольтера та Руссо в поглядах на людину та суспільство повторюється в соціальній філософії інших французьких матеріалістів-просвітників — *Ж.Ламетрі* (1769-1751 рр.), *П.Гольбаха* (1723-1789 рр.), *К.Гельвеція* (1715-1771 рр.), *Д.Дідро* (1713-1784 рр.), хоча додаються і деякі нові моменти. Людина у них є також частиною природи, і на неї повністю поширюються природні закони — як правило, закони механіки. Наприклад, проявом закону інерції в людському житті є прагнення кожної людини до самозбереження, яке вона намагається продовжити в безкінечності та вічності. А головним «двигуном», мотивом діяльності кожної людини є власний, особистий інтерес.

Отже, єдиний шлях до суспільства доброго, справедливого — це узгодження шляхом розумного законодавства, просвітництва та виховання особистих та суспільних інтересів. Необхідно, щоб суспільні інтереси стали для громадян особистими, щоб служіння суспільству стало вищим особистим інтересом і пануючою пристрастю. Така людина завжди буде доброчесною. Відносно суспільного устрою думки розходились, тому що, як вони вважали, не існує абсолютно розумної влади — надмірна влада веде до деспотизму; надмірна свобода — до своєвілля, де деспотом може бути кожен; концентрована влада небезпечна, розділена — слабка. Але все-таки найкращими з можливих соціальних устроїв французькі матеріалісти вважали просвічену монархію та демократичну республіку.

В поглядах на суспільство панував ідеалізм: думки правлять світом, і людина є продуктом зовнішнього середовища, державного виховання. В цьому розумінні навіть вбивця є не злочинцем, а жертвою неправильного суспільного виховання,

Таким чином, епоха Просвітництва породила культ розуму та соціоцентризму як світоглядну настанову.

Питання для самоконтролю

- 1. Які спільні риси філософії Бекона та Декарта?*
- 2. Які причини утвердження механістичного світогляду в філософії Нового часу?*
- 3. У чому полягає проблема методу в філософії Бекона (Декарта)?*
- 4. Які принципові зміни в філософській картині світу відбулися в Новий час?*
- 5. В чому суть світогляду філософів ХУП-ХУІІІ ст., які стояли на позиціях пантеїзму, деїзму, атеїзму, матеріалізму?*
- 6. У чому суть гносеологічних концепцій емпіризму та раціоналізму?*
- 7. Окресліть характерні риси та сутність пантеїзму Б. Спінози.*

Тема 4. Німецька класична філософія

4.1. Філософське вчення І.Канта

Значним і вагомим етапом у розвитку світової філософії є німецька класична філософія, яка представлена такими мислителями як І.Кант, Й.Фіхте, Ф.Шеллінг, Г.Гегель, Л.Фейєрбах. Кожний із вказаних мислителів створив оригінальну філософську систему. В даній темі філософію Й.Фіхте і Ф.Шеллінга розглянемо луже коротко, схематично, більш детально з'ясуємо суть філософських поглядів І. Канта, Г.Гегеля, Л.Фейєрбаха,

Родоначальником німецької класичної філософії вважається І. Кант (1724 -1804 рр.). У своєму філософському розвитку І. Кант пройшов два періоди — докритичний (до 1770 р.і критичний (після 1770 р.). У першому періоді Кант глибоко вивчає природознавство, розроблена ним концепція походження сонячної системи із гігантської газопилової туманності до цих

пiр є однією з фундаментальних наукових iдей в астрономії. Та зрештою Кант приходить до необхідності зайнятись фiлософським дослідженням ряду принципових проблем теорії пізнання. Він вважав, що вирішенню таких проблем фiлософії як проблеми буття, моралі і релігії повинно передувати дослідження можливостей людського пізнання і встановлення його межі. Необхідні умови пізнання, закладені, згідно Канта, в самому розумі і є підґрунтям знання. Вони надають знанню характеру необхідності і всезагальності. Разом з тим вони є і межами достовірності знання.

Пристаючи до аналізу процесу пізнання, Кант виходить із визнання існування незалежного від свідомості людей зовнішнього світу. Він розрізняє поняття «рiч в собі» і «рiч для нас. «Речі в собі» (ноумени) — це речі як вони існують самі по собі, незалежно від нас; «речі для нас» (феномени) — це речі як вони сприймаються нами, являються нам. Кант стверджував, що людина має справу тільки з явищами, феноменами, які повністю відірвані від «речей в собі». Причому термін «рiч в собі» має кілька значень: 1) «рiч в собі» вказує на наявність зовнішнього збудника наших відчуттів і уявлень; 2) це всякий в принципі непізнаваний предмет; 3) це все те, що лежить поза досвідом; 4) це царина недосяжних ідеалів. Проголошуючи непізнаваність «речі в собі», Кант стає на шлях агностицизму.

З точки зору Канта знання є судженням, тобто поєднанням уявлень та понять у свідомості і через свідомість. Судження бувають аналітичними та синтетичними. Синтетичні судження, в свою чергу, можуть бути апостеріорними, коли є мислимий зв'язок між суб'єктом та предикатом, а виявляється він у досвіді і через досвід. Другим видом синтетичних суджень є судження апіорні, тобто такі, де зв'язок між суб'єктом і предикатом не засновується на досвіді. Таким чином, Кант виділяє два типи знання: досвідне та незалежне від досвіду. Джерелом останнього, вважає Кант, є сама структура людських пізнавальних здатностей. Сам процес пізнання включає в себе три етапи: етап чуттєвості, розсудку та розуму. На першому етапі відчуття не впорядковані, не систематизовані, Але людині, вважає Кант,

притаманні дві апріорні (додосвідні) форми систематизації наших відчуттів. Це простір і час. Отже, з точки зору Канта, простір і час є не об'єктивними характеристиками буття, а суб'єктивними формами сприйняття.

Другим етапом пізнавального процесу є розсудок. На думку Канта, упорядковані при допомозі простору і часу відчуття самі по собі не дають знань, а являють собою лише необхідний підготовчий матеріал, який осмислюється розсудком. Останньому притаманні апріорні форми мислення — категорії. Знання і є результатом синтезу відчуттів і категорій. Третім етапом процесу пізнання, за Кантом, виступає розум, який продукує трансцендентальні ідеї. Останні Кант поділяє на три види: 1) психологічні; 2) космологічні; 3) теологічні. Ідеї уособлюють знання абсолютно безумовного. Розум ставить перед розсудком завдання досягти абсолютно безумовного знання. Але тут виникають нерозв'язні суперечності, які виражаються протилежними судженнями — так званими антиноміями. На думку Канта, неминучі суперечності народжуються в нашому розумі внаслідок того, що поняття абсолютно безумовного, застосовані до світу речей в собі, переносяться і на світ досвіду, світ явищ.

Кант вважав, що антиномії як суперечності між двома взаємовиключаючими твердженнями однаково переконливо доводяться (і заперечуються) логічно. Наприклад, якщо ми візьмемо ідею світу в цілому, то можна довести справедливність двох суперечливих один одному положень, які характеризують властивості світу. Так, теза про те, що світ обмежений в просторі і має початок в часі, так же доводиться, як і протилежна теза, згідно якої світ нескінченний в просторі і не має початку. Згідно Канта, антиномії свідчать про непізнаванність світу речей в собі. А це і є агностицизм.

Кант широко відомий як творець вчення про абстрактну, незалежну від умов життя мораль. Основою моралі, згідно Канта, є так званий категоричний імператив — існуючий у свідомості людей вічний, незмінний закон та ідеал поведінки людей. Категоричний імператив вимагає від людини таких дій і вчинків, щоб вони могли стати основою всезагального законодавства.

Дотримання цього імперативу вимагає від людини доброї волі. В цьому проявляється свобода. Адже істота, яка може діяти відповідно з всезагальною метою, є вільною істотою. Свобода, вказує Кант, це незалежність від визначальних причин чуттєвого світу. Якщо в природному світі всяке явище обумовлене попереднім як своєю причиною, то в світі свободи розумна істота може діяти згідно із поняттям розуму, зовсім не детермінованим, на думку Канта, природною необхідністю. Таким чином, людина є жителем двох світів: чуттєвого, матеріального, в якому вона як чуттєва істота підпорядкована законам природи, і умоглядного, де вона підпорядковує себе моральному закону, тобто категоричному імперативу. Принцип чуттєвого світу стверджує: всяке явище не може бути причиною самого себе, його причиною завжди є інше явище. Принцип свободи стверджує: розумна істота є метою сама собі, до неї не можна відноситись як до засобу для досягнення чогось іншого.

Слід відмітити, що, вказавши на непізнаванність речей в собі, на межу можливостей людського розуму, Кант обмежив знання, щоб дати місце вірі, — саме віра в безсмертя душі, свободу і Бога повинна освятити звернену до людини вимогу бути моральною істотою.

Отже, Кант поставив важливі проблеми в дослідженні структури пізнавального процесу та моралі, багато з яких лишаються актуальними і в наші дні.

Німецька класична філософія після Канта розроблялась *Й.Фіхте* (1762-1814 рр.) і *Ф.Шеллінгом* (1775-1854 рр.). Й.Фіхте підкреслює активність суб'єкта, самосвідомості людини. Для нього важливим є розум, спрямований на встановлення таких моральних стосунків між людьми, за яких найповніше проявлялась би свобода особистості. В теоретичному плані ця свобода реалізується через діалектичну самосвідомість; або, як це подано мовою Фіхте, «Я» — «Не Я».

Шеллінг обґрунтовує тотожність суб'єкта і об'єкта не лише в діяльності людини, а й у творенні світу взагалі. Шеллінг дав витончений аналіз категорій діалектики, який в подальшому розвинув Г. Гегель.

4.2. Філософська система та метод Гегеля

Найвищим досягненням німецької класичної філософії є філософія *Г.Гегеля* (1770-1831 рр.). Вона характеризується виключною широтою та глибиною змісту, важливістю та багатогранністю поставлених проблем. Вперше стосовно діалектики Гегель створив її основні принципи і теорію.

Вихідним пунктом філософської концепції Гегеля є тотожність мислення та буття. Мислення, вважав Гегель, є не лише суб'єктивною людською діяльністю, а й незалежною від людини об'єктивною сутністю, яка є першоосновою, першоначалом всього сущого і виступає як абсолютна ідея, світовий розум, світовий дух. Будучи від природи самосвідомістю, пронизаною діалектичною суперечністю, абсолютна ідея проходить ряд етапів саморозвитку. Розвинувшись у сфері чистого мислення, ідея реалізує себе в природі, яка є «інобуттям» ідеї. Отже, природа — це «відчужена» в матеріальних формах ідея, і тому чужа, навіть ворожа чистому мисленню (Абсолюту). Але без природи, на думку Гегеля, не виникнув би суб'єктивний дух — людина, суспільство. Тому суспільство — це найвища форма саморозвитку абсолютної ідеї, та форма, в якій ідея повертається до себе.

Гегель створив грандіозну філософську систему об'єктивного ідеалізму. Пропедевтикою (вступом) до неї є ідеї, які викладені в його праці «Феноменологія духу». В цій праці Гегель змальовує поступовий рух свідомості від індивідуальної до суспільної.

Центральною категорією «Феноменології духу» є категорія відчуження. Ця категорія вживається в кількох значеннях: 1) виникнення всякої предметності із духу (природа, суспільство); 2) в процесі праці відбувається опредметнення сутнісних сил людини; 3) спотворене сприйняття людьми продуктів їх діяльності як чужих їм сил, які живуть самостійним життям і

панують над людьми. Заслугою Гегеля є постановка проблеми відчуження, тим самим він підійшов до розуміння сутності праці.

Філософська система викладена в праці «Енциклопедія філософських наук». Вона складається з трьох частин: логіки, філософії природи, філософії духу. Предметом логіки є сама абсолютна ідея, яка розгортає в логіці свої моменти як категорії і складає основу, суть всієї дійсності. Чисті логічні сутності первинні по відношенню до дійсності, в своїй сукупності є її деміургом (творцем). Логіка складається з трьох частин: вчення про буття, про сутність і поняття: 1) у вченні про буття розглядається: чисте буття, ніщо, становлення, якість, кількість, міра; 2) у вченні про сутність головною проблемою виступає проблема суперечності. Аналіз категорії сутності закінчується аналізом категорії свободи. Свободу Гегель розумів як досягнену в понятті необхідність; 3) в третьому розділі «Логіки» розглядається поняття як творча міць, яка народжує все наявне.

У «Філософії природи» розглядається ідея у формі інобуття (тобто природи). В цілому природа не розвивається в часі, а тільки розгортається у просторі.

В «Філософії духу» ідея стає конкретно розумною. Вона включає суб'єктивний дух, об'єктивний дух і абсолютний дух. Вчення про суб'єктивний дух складається з антропології, феноменології і психології. Об'єктивний дух проходить три стадії розвитку: абстрактне право, мораль і моральність. Під останньою Гегель розуміє різні види міжлюдських відносин: сім'ю, громадянське суспільство і державу.

Абсолютний дух проявляється через форми суспільної свідомості і розкривається у трьох видах: мистецтві, релігії і філософії. В мистецтві абсолютний дух пізнає себе у формі споглядання, в релігії у формі уявлення, в філософії у формі поняття.

Таким чином, абсолютна ідея існує вічно і містить в собі всі можливі явища природи і суспільства, є їх джерелом і рушійною силою. Ідея в процесі розвитку проходить різні стадії, все повніше і повніше розкриваючи

свій внутрішній зміст. Спочатку вона розкривається в самій собі, потім приймає форму природи — неорганічного та органічного світу, людини, потім виявляється у формі держави, мистецтва, релігії і філософії. Отже, весь різноманітний світ, згідно Гегеля, є продуктом розвитку ідеї як творчої сили, сукупністю різних форм її виявлення.

Гегель перший із філософів нового часу дав розгорнуту критику панівного в науці і філософії метафізичного методу і протиставив йому діалектичний метод. Він виділяє три ступені діалектичного методу. Першим ступенем, на думку Гегеля, є розсудок. Другим ступенем є негативний розум як проміжний етап між розумом і розсудком. Третій ступінь — спекулятивний розум, якого неспроможне досягти мислення, спрямоване на конкретні природні речі. Саме на цьому останньому ступені діалектичний метод, на думку Гегеля, досягає найвищої зрілості.

Безперечним досягненням Гегеля є розгляд свободи як творчого утвердження певного позитивного змісту, всупереч поширеним уявленням про абсолютну негативність. У зв'язку з цим Гегель всесвітню історію визначав як «прогрес в усвідомленні свободи, прогрес, який мають пізнати в його необхідності». В основі історії, на думку Гегеля, лежить світовий дух як суб'єкт, який не усвідомлюється окремими людьми, тому що вони виходять у своїй діяльності не із розуміння світового духу, а із своїх вільних інтересів. Але результати цієї діяльності часто протилежні цілям окремих людей — люди не підозрюють, що світовий дух реалізує себе через їх діяльність.

4.3. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха

Філософська система Л. Фейєрбаха (1804-1872 рр.) закінчує період німецької класичної філософії.

З позиції метафізичного матеріалізму Фейєрбах дав найбільш розгорнуту і глибоку критику ідеалізму, особливо гегелівського. Він показав, що гегелівська філософія є філософією тотожності духу і природи, причому визначальним і первинним виступає дух. Природа у Гегеля, говорив

Фейєрбах, сама по собі — ніщо. До істинної природи Гегель навіть не підійшов.

Розкриваючи суть гегелівської філософії, Фейєрбах зробив висновок про її зв'язок з теологією.

Проте, відкидаючи ідеалізм гегелівської філософії, Фейєрбах одночасно відкинув гегелівську діалектику, вбачаючи в ній різновидність софістики. В цьому полягає одне із серйозних обмежень фейєрбахівської критики філософії Гегеля.

Питання про відношення духу до буття Фейєрбах вирішував матеріалістично, доводячи, що буття є джерелом свідомості, яка похідна від буття. При цьому поняття буття тотожне у Фейєрбаха з поняттям природи.

Природа вічна, проте окремі її предмети і явища тимчасові, виникають і зникають. Вихідним пунктом матеріалістичного вирішення Фейєрбахом питання про відношення свідомості до матерії є людина взагалі — як природна істота, як психофізична єдність душі і тіла. Тому не випадково його матеріалізм характеризують як антропологічний.

Виходячи з такого розуміння людини, Фейєрбах відкидає трактовку людини як, перш за все, духовної істоти. Згідно Фейєрбаха, тіло в його цілісності і є сутністю людського «Я»: духовне в людині не може бути відокремленим від тілесного. Дух і тіло — дві сторони, реальності, яка називається організмом. Людина є частиною природи і може існувати лише в природі, завдяки їй. При цьому Фейєрбах не врахував те, що людина, будучи частиною природи, є в той же час продуктом суспільного життя. Окремий індивід для нього є не історично-духовним утворенням, як у Гегеля, а біологічною ланкою у розвитку людського роду. Історичний процес здійснюється, на думку Фейєрбаха, не під управлінням світового духу, а лише під впливом змін у релігії та моральній свідомості людини.

Велику увагу Фейєрбах приділяв розробці матеріалістичної теорії пізнання. Згідно його поглядів, вихідним пунктом пізнання є відчуття. Джерелом відчуттів є матеріальний світ. Таким чином, в теорії пізнання

Фейєрбах виступав як матеріалістичний сенсуаліст. Тільки те, що дано нам через органи відчуттів — зір, слух, запах, дотик, нюх — є, згідно Фейєрбаха, справжньою реальністю.

Антропологічний принцип Фейєрбаха в теорії пізнання виявляється в тому, що він по-новому тлумачить поняття «об'єкт». На його думку, поняття об'єкта спочатку формується в досвіді людського спілкування. Першим об'єктом для будь-якої людини є завжди інша людина.

Відчуття є підґрунтям мислення. Отже, висувуючи на перший план чуттєвий досвід, Фейєрбах підкреслював взаємозв'язок чуттєвого споглядання та мислення в процесі пізнання. При цьому завдання мислення він вбачав у тому, щоб збирати, порівнювати, класифікувати дані чуттєвого досвіду, усвідомлювати і розуміти їх прихований, безпосередньо не даний зміст. Чуттєве сприйняття у Фейєрбаха є критерієм істинного мислення.

Одночасно з критикою ідеалізму Фейєрбах виступив і як критик релігії. Більше того, критика релігії стала головною справою життя і філософії Фейєрбаха. На противагу гегелівській філософії релігії. Фейєрбах розглядав філософію та релігію як світорозуміння, що взаємно виключають одне одного.

Релігія, говорив Фейєрбах, не відповідає ні теоретичним, ні практичним потребам людини, вона суперечать всьому їх життю і мисленню. Заперечуючи релігійні догми, Фейєрбах доводив, що не Бог створив людину, а людина — Бога. Бог — це творіння людської уяви, це сутність людини, винесена за межі самої людини. Він є тим, чим людина прагне стати, але не може стати на Землі. Розглядаючи Бога як витвір людини, як винесене на небеса втілення людських прагнень, Фейєрбах вказував тим самим на земні корені релігії. Але Фейєрбах не зумів піднятися до розуміння матеріальних, суспільних коренів релігії.

Слід відмітити, що замість традиційних форм релігії Фейєрбах пропонує створити нову земну релігію, в якій місце Бога повинна зайняти людина.

Незважаючи на всі недоліки, властиві філософії Фейєрбаха, безперечним її досягненням є те, що вона відтворила матеріалістичні принципи і тимсамим справила значний вплив на розвиток філософської думки. Філософська система Фейєрбаха стала вихідним пунктом формування і становлення марксистської філософії,

Отже, закінчуючи розгляд даної теми, слід зазначити, що при всій розмаїтості думок, поглядів, концепцій німецька класична філософія має основні, спільні риси. Вона: 1)є високопрофесійною, надзвичайно абстрактною та узагальненою системою філософського освоєння дійсності; 2)розробила цілісну діалектичну концепцію розвитку (за винятком філософії Фейєрбаха); 3) виробила певні загальні принципи підходу до проблем історії, запропонувавши досліджувати її науково-теоретичними методами; 4)всіх представників німецької класичної філософії об'єднує розуміння філософії як специфічної науки гуманістичної спрямованості.

Питання для самоконтролю

1. *У чому суть кантівської концепції апіоризму?*
2. *Що таке «річ в собі» і «річ для нас» у філософії Канта?*
3. *У чому проявляється агностицизм Канта?*
4. *Чому кантівське поняття «критика» стало символом його філософії?*
5. *У чому суть «категоричного імперативу» Канта?*
6. *Що таке абсолютна ідея в філософіїГегеля?*
7. *Що таке «відчуження»?*
8. *Розкрийте суть антропологічною матеріалізму Фейєрбаха.*
9. *Дайте характеристику філософії Фейєрбаха.*

Тема 5. Філософська думка в Україні

5.1. Становлення та розвиток філософської

думки України (10-17 ст.)

Українська філософія як своєрідне явище духовної культури нашого народу існує дуже давно. Вона має свої витoki з праслов'янської міфології. Становлення ж філософської думки українського народу відбувалося за часів Київської Русі. Сама києворуська культура виникла на ґрунті багатой духовної культури: надзвичайно стимулювала її християнська релігія. Християнська релігія, що стала визначальним джерелом філософсько-світоглядних ідей, докорінно перетворила світобачення руського народу, змінила стиль його мислення, направила його духовних устремлінь.

Світоглядна культура Київської Русі акцентувала увагу на таких важливих проблемах як протистояння духу і природи, душі і тіла, духовного і тілесного, добра і зла тощо. При цьому в центр ставиться людина в етико-моральному світлі її почуття і розуміння.

Філософські знання у мислителів Київської Русі спрямовані не на зовнішній світ як кінцеву мету пізнання, а на оволодіння через цей світ божественною істиною, яка є таємницею людського буття. На їх думку, філософія досягає істину через міркування над книгою, текстом. Філософ шукає істину в тексті, слові, а не в речах зовнішнього світу, де вона існує одвічно, будучи проголошеною божественним «одкровенням». Ця позиція найбільш притаманна і мислителю *Клименту Смоличу* (середина XII ст.).

Значна увага надавалася аналізу співвідношення людського та божественного. При цьому передбачалось дотримання принципу особистої відповідальності людини за свої вчинки. Це сприяло появі писаних творів, які несуть на собі відбиток усвідомлення людиною своєї особистої гідності, неповторної індивідуальності («Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Моління» Данила Заточника та ін.).

У творах мислителів того часу засуджувались такі людські вади як гордість, заздрість, злоба, лицемірство, пияцтво, жадоба, хабарництво. Заохочувались не лише християнські чесноти, а й загальнолюдські форми спілкування: дружба, шанування старших і батьків, визнавався високий статус жінки. У сфері соціальних і моральних стосунків домінували загальнолюдські ідеали добра і краси, зверненість до духовних благ, активної життєвої позиції, боротьба за соціальну справедливість, повага до суспільних інтересів, ідеали мужності, вірності, чесності, щирості та простоти.

Отже, філософія часів Київської Русі розвивалася в лоні не теоретичного, а духовно-практичного осмислення світу. Вона орієнтувалася на людяність, конкретне, земне та дохідливе православно-християнське навчання життю найширших верств населення. Вона давала відповідь на питання, як жити людині в цьому світі. Важливою рисою філософії Київської доби є вірність духу і букві Святого Письма, неухильне дотримання всіх канонів і традицій православної віри.

Такий тип філософствування становить зміст буття філософії в українській культурі протягом першого періоду її існування, що охоплює час X ст. й триває до середини XIII ст. Після навали татаро-монголів у XIII ст. цей тип культури одержує свій подальший розвиток у Галицько-Волинському князівстві, а після втрати у 1340 р. його незалежності — у складі Великого князівства Литовського. В XIV-XV ст. в Україні поширюється так звана агіографічна література — «житія святих». Створюються цілі збірки «житій» — патерики (один з найвідоміших серед них — Києво-Печерський патерик). В агіографічній літературі знаходить свій вияв одна з провідних рис української світоглядної ментальності—зорієнтованість на внутрішнє життя людини. Ця риса виразно виявляється й у поширених в Україні XIV-XV ст. ідеях неоплатонізму, який використовувався для обґрунтування ідей безпосереднього єднання людини з Богом, що досягається самозаглибленням людини у свій внутрішній світ, наслідком чого є стан «просвітлення».

Прогресивним кроком у розвитку філософської думки стало заснування Острозького культурно-освітнього центру (1567-1636). До складу його увійшли колегія, друкарня та науково-літературний гурток. Використовуючи комплекс гуманістичних ідей і спираючись на розроблену на Заході реформаційну ідеологію, діячі Острозького культурно-освітнього центру розробили оригінальну ідейно-філософську концепцію відповідно до потреб вітчизняної духовної культури. Заслуговує на увагу, що вони добре усвідомлювали роль рідної мови як запоруки самозбереження українського народу перед загрозою його покатоличення й колонізації.

З Острозьким культурно-освітнім центром, так само, як і з братськими школами, була тісно пов'язаній діяльність українських полемістів, філософським ґрунтом для якої слугували витлумачені в контексті українського світоглядного менталітету ідеї ареопагітичного неоплатонізму.

Острозький культурно-освітній центр був першою спробою створення вищого навчального закладу в Україні та східнослов'янському світі взагалі. Та у 1636 р. він припинив існування. Таким закладом став Києво-Могилянській колегіум (1632 р.), очолюваний *Петром Могилою* (1597-1647), а згодом (з 1701 р.) — Києво-Могилянська академія.

5.2. Філософія в Києво-Могилянській академії

У Києво-Могилянській академії вперше в Україні філософію викладали окремо від теології. В стінах академії творила плеяда представників філософської думки України: Ф. Гірокопович, С.Яворський, І.Гізель, І.Галятовський, Л.Баранович, Г.Кониський, Й. Горбацький, Г. Щербацький та багато ін. Курси філософії, що читалися в академії, склалися з діалектики, логіки, натурфілософії, психології та метафізики. У філософській спадщині цих діячів спостерігалася поступова переорієнтація від богопізнання до пізнання природи і людини, відхід від догматизму та авторитаризму. Це стало можливим на ґрунті осмислення ідейної спадщини античності, патристики, схоластики, Відродження, а також ідей М.Коперника, Г.Галілея, П.Гасенді,

Р.Декарта, Ж.Ламетрі. Внаслідок творчої взаємодії вітчизняної і західноєвропейської філософської традицій виникає раціоналістично-натуралістична лінія.

Вагоме місце у системі філософії професорів академії належить натурфілософії. Центральним моментом натурфілософії у філософських курсах академії було вчення про форму, матерію, рух, простір і час. Зокрема, обґрунтовується ідея ненароджуваності, незнищуваності та певної активності матерії. *Ф.Прокопович* (1681-1736) характеризує матерію не лише як загальний субстрат усього існуючого, а й як таку, що має ширину, довжину, глибину.

Природа розуміється не лише як породження Бога, а як матеріальний світ, з властивою йому сукупністю незалежних від постійного і безпосереднього божественного втручання закономірностей. Світ природи постає як такий, що сам по собі гідний бути самостійним предметом наукового дослідження. У трактуванні проблеми співвідношення Бога і природи вводяться елементи пантеїстичних, деїстичних уявлень.

Значну увагу професори Києво-Могилянської академії приділяли гносеологічній проблематиці. Будучи переконаними у раціональності світу, професори академії шукали істину на шляху дослідження наслідків Божої діяльності створеної природи. При цьому процес пізнання описувався відповідно до поширеної у схоластиці теорії образів. Чуттєве пізнання розуміли не лише як основу всього пізнавального процесу, а й як вирішальний критерій безпосередньої достовірності пізнання. Відчуття людини *І.Гізель* (1600-1683), *Г.Кониський* (1717-1795) поділяли на зовнішні (зір, слух, нюх, дотик, смак) і внутрішні (уявлення, фантазія, оцінка, пам'ять). Чуттєвість — це початковий етап пізнавального процесу, другий етап — раціональне пізнання, яке пов'язується, на думку професорів академії, з діяльністю розумної душі. З часом у гносеологічних орієнтаціях в академії починає переважати інтерес до вивчення активної ролі розуму, до питання користі застосування знань. В зв'язку з цим в академії вагоме місце займають

курси психології і логіки. Остання трактувалася Ф.Прокоповичем і *Й.Кононович-Горбацьким* як необхідний засіб отримання нових знань, як інструмент пізнавальної діяльності людини.

Етика в лекційних курсах поділялася на теоретичну і практичну. Перша займалась обґрунтуванням ролі людини в світі, розглядала проблеми сенсу життя, свободи волі. Друга вказувала на шляхи і способи влаштування особистої долі, досягнення щастя, розробляла систему виховання відповідно до уявлень про досконалу людину.

Києво-Могилянська академія відіграла важливу роль у розвитку філософської культури нашого народу, її вихованцем був славетний український філософ *Григорій Сковорода* (1722-1794 рр.).

5 3. Філософські погляди Г. Сковороди

Сковорода основну увагу приділяв філософсько етичній проблематиці, а саму філософію розумів як спосіб самоутвердження людини у світі. Сутність людського щастя, сенс людського буття, шляхи досягнення блаженства в реальному світі стали головною темою всіх його творів, поєднуючись з розробкою загально філософської концепції світу і людини.

Світогляд Г. Сковороди носить глибоко пантеїстичний характер. На його думку, Бог, всемогутня духовна сутність, що стоїть над природою і людиною, не існує. Бог є істина, природа в природі, живе в ньому людина в людині. Звідси заперечення буквального розуміння біблійних чудес як таких, що не відповідають істинній сутності Бога. Стверджуючи вічність матеріального світу, Г. Сковорода вважав, що вічність матерії зумовлюється невидимою натурою Бога, є тінню вічної духовної субстанції. Єдність матеріального і духовного, загального і одиничного він прагнув осмислити в теоретико-пізнавальному відношенні через взаємозв'язок сутності і видимості, а в моральному плані через поняття добра і зла.

Реальність, на думку Г. Сковороди, є гармонійною взаємодією трьох світів: макрокосму (великого світу), мікрокосму (людини), що глибиною не

поступається великому світу, і символічного світу або Біблії. У свою чергу кожний з трьох світів є єдністю двох «натур»: «видимої», «зовнішньої», «тіньової» й «невидимої», «внутрішньої», «світлої».

Макрокосм, матеріальний, фізичний світ є лише тінню світу справжнього, внутрішнього — Бога. Так: само мікрокосм — людина є єдністю двох «натур»: тілесної, зовнішньої і внутрішньої (справжньої, «істинної»). Зовнішнє — тіло, його Сковорода характеризує як тінь, тління, оболонку. Через нього просвічує «істина» людини, душа, в якій одвічно присутній Бог. Кожна людина, на думку мислителя, несе в собі божу істину. Бог не тільки є прихованим у людській душі, — він є її джерелом. Між зовнішньою і внутрішньою «натурами» існує гармонія, яка встановлюється через Бога. Звідси виходить, що, пізнаючи макрокосм і відкриваючи в ньому його творця, людина усвідомлює і себе як творіння божє.

Г.Сковорода постійно говорив, що люди повинні пізнати самих себе, свої здібності, виробити відповідно до своєї природи спосіб життя. В основі цього способу життя повинна бути «споріднена праця» — спосіб гармонійних взаємин зі світом. У кожного свій унікальний спосіб «спорідненості» зі світом, природою, рідним краєм. Накопичення матеріальних благ, насолодження ними Сковорода не вважав основою людського щастя. Вище блаженство і щастя приносить людині праця за покликанням, праця, що відповідає природним нахилам людини.

Велику увагу Г.Сковорода надавав емоційно-вольовій сутності духу — «серцю людини». Він — один з перших провідників гуманізму — започаткував в історії української філософії так звану «філософію серця». Цю тенденцію пізніше продовжив П.Юркевич. Г.Сковорода є класиком української філософської думки.

5.4. Розвиток української філософії в XIX-XX століттях

В XIX ст. в інтелігентських колах Російської імперії, до складу якої входила й Україна, поширюються ідеї німецької класичної філософії. На

відміну від російської інтелігенції, яка вважала своїм кумиром Гегеля, в Україні перевага віддавалася Канту, Фіхте й особливо Шеллінгу. До когорти філософів, які поширювали в Україні німецьку філософію, належали П.Лодій, Я.Рубан, Й.Шад, О.Новицький, С.Гогоцький та ін. Так, Я.Рубан видав перший переклад Канта російською мовою. Критично осмислював філософію Канта П.Лодій, який виступав проти об'єктивного ідеалізму, скептицизму, агностицизму. Помітним явищем також була філософія Й.Шада. Він критично підійшов до оцінки філософії Канта, Фіхте, Шеллінга.

Проблеми суспільно-політичної думки українського народу знайшли глибоке відображення у творчості *Т. Шевченка* (1814-1861 р.). У духовній спадщині його найвизначніше місце зайняла проблема людини, її буття, внутрішнього світу — переживань, прагнень, інтересів, а також ідея національного визволення.

Т.Шевченко був одним з організаторів Кирило-Мефодіївського товариства (кінець 1845 — початок 1846 р.), що ставило собі за мету створення федерації вільних слов'янських республік.

Засудження автократизму й тиранії в документах Кирило-Мефодіївського товариства поєднувалося із захистом ідей соціальної свободи й рівності, рівноправності й братерського союзу народів, простим і дохідливим поясненням українському читачеві, що український народ може й мусить бути суб'єктом Історичного процесу нарівні з іншими народами.

Визначним українським філософом XIX ст. був *П. Юркевич* (1827-1874). Йому притаманні глибокі і оригінальні думки з проблем історії філософії, гносеології, філософської антропології, етики, релігії. Проте центральною проблемою філософії Юркевича є проблема людини. Але, перш ніж її розглядати, слід зупинитися на висвітленні найзагальніших теоретико-методологічних засад світогляду мислителя.

Основним поняттям, яке пронизує всі праці Юркевича, є поняття ідеї. Юркевич розглядає ідею, з одного боку, як одну з форм нашого пізнання, а з іншого — як основу, закон і норму явища. Юркевич виходить з того, що

людина пізнає світ за допомогою уявлень, понять та ідей. На думку Юркевича, істинна сутність предмета пізнається не в спогляданні, не в понятті про нього, а в його ідеї. Вирішення питань про основу та цілі світу, про відношення світу й людини до Бога передбачає допущення ідей, адже, на його думку, божественне і розумне в космосі також є ідея. І без допущення ідеї, стверджував Юркевич, неможливо зрозуміти й сутність самої людини, досягнути сенс її буття.

На думку Юркевича, істина відкривається не тільки мисленням, а й «серцем». Серце в філософії Юркевича — це скарбник і носій усіх тілесних сил людини, центр душевного й духовного її життя, центр усіх пізнавальних дій душі, центр морального життя людини, скрижаль, на якому викарбуваний природний моральний закон. Юркевич робить два принципово важливих для розуміння суті його «філософії серця» висновки:

1. серце може виражати, знаходити й розуміти такі душевні стани, котрі за своєю ніжністю, духовністю недоступні абстрактному знанню розуму;

2. поняття і абстрактне знання розуму, оскільки воно стає нашим станом, відкривається не в голові, а в серці. Інакше кажучи, розум має значення світла, яким досягається Богом створене життя людського духу. Закон для душевної діяльності, писав Юркевич, не покладається силою розуму як його витвір, а належить серцю як найглибшій скарбниці людського духу.

Отже, «філософію серця» Юркевича слід розглядати як подальший розвиток відповідних ідей Г.Сковороди.

Розвиток соціально-політичної та філософсько-соціологічної думки в Україні другої половини XIX ст. та початку XX ст. пов'язаний з діяльністю М.Драгоманова та ін. В основі світогляду *М.Драгоманова* (1841-1895) лежить ідея історичного та національного розвитку, прогресу. На його думку, всесвітня історія — це безмежний громадський поступ, у ході якого реалізуються великі ідеали лібералізму й демократії — від свободи й автономії особистості до автономії і свободи нації.

Ідеалом його поступу має бути громадянське суспільство, засноване на підвалинах федералізму, де панує гармонія особистостей, громад, тощо.

Під впливом ідей Прудона й Бакуніна Драгоманов віддавав перевагу не державності й національному суверенітету, а децентралізації з самоуправою громад і областей. Він вважав за головне поступ людини і громади, поступ політичний і культурний, а національність є лише форма, ґрунт, засіб. Проте Драгоманов застерігає, що нехтувати тією формою, ґрунтом шкідливо, інакше — всякий демократичний і політичний рух стає реакційним.

У своїх філософських поглядах Драгоманов виходив з того, що матеріальний світ не залежить від надприродних сил. Людина цілком спроможна пізнати явища природи і суспільства. Надзвичайно цінні думки М.Драгоманова з питань розвитку національної української культури й науки, їхнього значення для формування національної свідомості.

В основі його концепції щодо соціальної революції була ідея не кровопролитного повстання, а мирного розвитку через підняття освітнього, духовного тощо рівня народу.

У другій половині XIX ст. — на початку XX ст. велику роль у розвитку філософії в Україні відіграла плеяда представників української літератури, зокрема С.Подолінського, П.Грабовського, М.Павлика, І.Франка, Лесі Українки та ін.

В основі світогляду *Франка* (1856-1916 рр.) — філософський матеріалізм та ідея розвитку природи і суспільства. Основою усього сущого він визнавав «матір природу» в її багатогранності і вічності, постійних змінах, вершиною яких є людина. Суспільний розвиток: розглядав як марксистське положення про те, що економічний стан народу є основою його життя, розвитку і прогресу. Приймаючи активну участь в робітничому русі Галичини, Франко мав своє розуміння сутності марксизму, який критично переосмислював. Соціалізм Франка будувався не на класових, а на загальнолюдських цінностях, на найвищому самоуправлінні общин, повітів і країн.

І.Франко надавав великого значення ідеалу національної самостійності й пропонував шляхи боротьби за нього. Розквіт нації він бачив у єдності ідеалів економічної, соціально-політичної та духовної сфер. Утвердження української мови для І. Франка є невід'ємним питанням реалізації ідеалів. І. Франко пропагував гуманістичні принципи життя, виступав за ліквідацію всякого панування над людьми, всякої влади людини над людиною.

Не стояла осторонь боротьби рідного народу проти самодержавства й *Леся Українка* (1871-1913). Світогляд Л.Українки (Лариси Петрівни Косач) формувався під впливом ідей Т.Шевченка, І. Франка, М.Драгоманова, революційних демократів, марксизму. Характерною особливістю її світогляду був матеріалізм, поєднаний з ідеєю розвитку, глибока віра в пізнавальні можливості людей, інтерес до нових досягнень природознавства, реалістична естетика, історичний оптимізм. Вона виступала проти вчення про «передбачену гармонію», фаталістичних уявлень. Захищаючи матеріалістичний світогляд, Л. Українка критикувала вульгарний матеріалізм, який не визнавав ролі і значення ідей, активності людського мислення, водночас критикувала і різні напрямки ідеалістичної філософії.

В своїх творах розглядала проблеми рушійних сил суспільного розвитку, ролі народних мас і особи, загальних закономірностей історичного процесу. Знищення експлуататорського ладу, збереження свободи і розвитку особистості — такі соціальні ідеї Лесі Українки, за утвердження яких вона боролася.

Українські революційні демократи та інші прогресивні діячі українського народу зробили вагомий внесок у творчий розвиток багатьох філософських та соціологічних проблем.

В українській літературі 20-х років слід зазначити виразну спрямованість до світоглядно-філософської тематики. Це створювало неповторну атмосферу творчого співробітництва української художньої та філософської інтелігенції, яка становила один з істотних моментів його культурного феномену, що його називають українським Відродженням. Однак

жорстокі репресії, що набули свого апогею у другій половині 30-х років, завдали великої шкоди розвитку української філософської думки. У філософських працях переважали догматизм і консерватизм. І тільки в кінці 50-х — на початку 60-х років починається якісно новий етап розвитку філософської думки в Україні.

Позитивні зрушення в українській філософії значною мірою були ініційовані діяльністю визначного філософа *П.Копнін* (1922-1971), завдяки якому головний акцент філософствування змістився на пізнавальні і світоглядні можливості суб'єкта, на пізнавальні і ціннісні регулятиви людської життєдіяльності. У ці роки в Україні здійснено розробку проблем логіки наукового дослідження теорії пізнання, закономірностей побудови і розвитку наукової теорії; логіко-гносеологічні проблеми евристики, типології форм мислення. Починаючи з 70-х років, у центрі уваги українських філософів — дослідження методологічних функцій світогляду й світоглядних функцій діалектики. Розробку цього напрямку філософії очолював *В.Шинкарук* (1928-2001). Плідно працювали українські філософи в галузі світової філософії, аналізуючи, зокрема, західноєвропейську філософію XVII-XIX ст., а згодом і філософію XX ст.

Значний вклад в розробку цих та інших проблем розвитку української філософії внесли *І.Бичко*, *В. Горський*, *С.Кримський*, *В.Нічик*, *Д.Острянін*, *М. Попович*, *В.Табачковський*.

В сучасних умовах проблема духовного відродження, практичного формування національної культури виходить на перший план. Сьогодні на ниві української філософії успішно працюють такі відомі філософи: *В.Андрущенко*, *Б. Головка*, *Л. Губерський*, *М.Кисельов*, *А. Колодний*, *В. Кремін*, *А.Конверський*, *В.Лубський*, *В. Лях*, *М.Михальченко*, *І.Надольний*, *В.Скуратівський*, *А.Черній* та ін.

Питання для самоконтролю

1. *Як формувалася філософська думка Київської Русі та яка її спрямованість?*
2. *Місце Києво-Могилянської академії у розвитку української філософії.*
3. *У чому суть філософського вчення Г. Сковороди?*
4. *Розкрийте зміст розуміння серця в філософії П. Юркевича.*
5. *Місце М. Драгоманова в українській філософії,*
6. *Розвиток української філософії в ХХ ст.*
7. *Які філософські проблеми стоять в центрі уваги сучасної української філософії?*

Тема 6. Сучасна світова філософія

Лекція 1.

6.1. Критичний перегляд традицій класичної філософії. Плюралізм філософських систем.

Хронологічно під сучасною світовою філософією розуміють європейські філософські концепції ХХ ст., а також деякі вчення ХІХ ст., що їм передували, і з яких вони вийшли.

В основі їх виникнення лежить інтерес до тих сторін життєдіяльності людини, які не виражались традиційними філософськими тенденціями. В традиційній класичній філософії панував культ розуму. Пізнання істини вважалось доступним кожній людині і потрібним їй. Панував пізнавальний оптимізм, впевненість у тому, що раціональне пізнання є тією силою, яка згодом дасть змогу вирішити всі проблеми, які стоять перед людством. Проте вже в момент найвищого розквіту класичної філософії в її надрах почали діяти тенденції, спрямовані на її заперечення.

Було правильно підмічено, що в склад психіки входить і нераціональне — неусвідомлені процеси, інстинкти, інтуїція, емоційно-вольові акти, аналіз яких класична філософія відсувала на другий план, а то і зовсім ігнорувала. В результаті замість «культу» розуму в нових філософських концепціях

формується фактично культ інших елементів психіки. Поступово складається цілий спектр некласичних концепцій — волютаристські, антропологічні, семантичні, інтуїтивістські та інші. Все вищесказане обумовило плюралізм сучасних філософських систем, в основному ірраціональних. З точки зору ірраціоналізму («філософії нерозумності») — світ алогічний та невпорядкований, він протистоїть людині як щось зовнішнє й абсурдне, хаотичне, стихійне та непідвладне, в ньому переважають сліпа воля та випадковість.

6.2. «Філософія життя»

Значне місце в ірраціоналізмі посідає «філософія життя», одним з ідейних попередників якої був німецький філософ *Артур Шопенгауер* (1788-1860). В своїй праці «Світ як воля та уявлення» він стверджує, що весь оточуючий людину світ пронизаний певною темною й утаємниченою сліпою «волею до життя». Саме життя розглядається філософом як важкодоступна для пізнання первинна реальність космосу.

Ідучи слідом за І. Кантом, А.Шопенгауер розрізняє два світи. Перший він називає світом явищ або феноменів. В ньому панує причинність, він знаходиться в просторі та часі (тобто це наш земний світ). Проте він несправжній, ілюзорний, тому що є продуктом чуттєвої та розумової організації суб'єкта. Припустимо, що суб'єкт був би організований якимось інакше, наприклад, сприймав ультразвук (не говорячи вже про невідомі нам відчуття можливих інопланетян). Що б це означало? Світ змінився б, уявився зітканим з інших феноменів. А поскільки він міняється в залежності від відчуттів суб'єкта, то він не вміщує нічого сталого, реального. Але за ним стоїть світ реальностей — це воля, основа всього існуючого. Саме вона позначає сутність прихованого буття феноменів.

Воля — це абсолютно вільне хотіння, яке не має ні причин, ні підстав. Воля — це сила, завдяки якій виникають істоти, індивіди, які живуть в просторі та часі. Воля є те, що, не будучи, прагне до існування, стає буттям,

об'єктивується в різноманітності різних втілень. Сама вона не підпорядкована законам простору та часу і не може бути пізнаною. Але її реальні прояви інтелект здатен сприймати в вигляді музики.

Феномени всезагальної волі послідовно розгортають себе в часі. Так народжується ланцюг перевтілень від елементарних істот до вищих. Кожна ступінь вольового феномену відстоює своє право, що і породжує боротьбу за існування.

Воля — це незмінне жадання буття. Доки існує воля — зберігається і Всесвіт. Шопенгауер наділяє її трьома головними рисами: 1)тотожністю; 2)незмінністю; 3)свободою. Найбільш виразно виявляється вона в людині та людській свідомості.

Будучи незмінною, тотожною самій собі, воля не залежить від будь-яких настанов. Вона є вільною в своїх проявах, сама стверджує або заперечує себе. Відтак людина перш за все є істотою жадаючою, а вже потім мислячою. Розум знаходиться у волі в кріпосній залежності. Але часом він виходить за ті межі, в які він поставлений волею, і звільняється від підпорядкування. Тоді інтелект підноситься до статусу генія, який споглядає світ суто об'єктивним способом. Отже, світ сам по собі є і не раціональним, і не позараціональним.

Захопившись вченням А. Шопенгауера, вчення про волю розробляє далі Ф. Ніцше (1844-1900 рр.), стаючи фактично основоположником нового напрямку — філософії життя. На думку Ніцше, основою світобудови є не матерія чи дух, а третя реальність — життя. Життя — це вічне становлення, без початку та кінця, без мети, без смислу, ірраціональне та непізнання. Рушійною силою його є воля до влади. Логічну хаотичність світобудови люди, як правило, не помічають, поскільки є істотами раціональними. Більше того, навколишній світ здається їм влаштованим розумно, логічно. Проте треба визнати, на думку Ніцше, що будівничими та колористами виступають тут самі люди, які на протязі тисячоліть дивляться на світ через призму власних моральних, релігійних, естетичних вимог. Все це породжує певну раціональну упередженість та нерозуміння того, що «розумно» влаштований

світ насправді є результатом множинних помилок та фантазій, які поступово виникли в загальному розвитку людства, зрослись між собою і зараз успадковуються нами як накопичений скарб всього минулого, на якому базуються цінності науки і людяності. Наука може проникати в сутність світу, проте чи пізнає вона при цьому істину? Навряд, тому що світ істини не вміщує. Пізнання на шляху до великої фікції — суті світу — проходить лише ступені надуманості, а значить, всі інтерпретації світу є хибними. Тому всі науки — це міфи, а наукові поняття — фікції. Світ одвічно хибний, життя безглузде, моральних цінностей, якими б можна було дорожити, не існує. Значить все дозволено. Така в короткому викладі філософська концепція Ф. Ніцше. Базуючись на ній, він розробив соціально-політичну концепцію — вчення про арійську расу, вселенський гріх євреїв, подвійність християнської моралі, надлюдину тощо.

6.3. *Фрейдизм та неофрейдизм*

В останній час досить популярним в сфері дослідження проблем особистості став фрейдизм — теорія та метод психоаналізу *Зігмунда Фрейда* (1856-1939 рр.). Він відкрив нову структуру психіки, виділивши в ній три шари: «воно» або несвідоме, «Я» або власне свідомість, «над-Я» або надсвідомість. Головним шаром є несвідоме — світ тваринних пристрастей з величезною енергетикою. Несвідоме керується принципом необмеженого задоволення, роздвоєного на два центральних потяги: лібідо (нестримний сексуальний потяг) — в широкому смислі потяг до життя; мортідо або танатос — нестримний потяг до агресії (а ж до смерті). «Я» керується значно вужчим принципом — принципом реальності. Дії психіки і визначаються конфліктом між несвідомим та власне свідомістю. Механізм вирішення конфлікту знаходиться в передсвідомості — підшарі несвідомого, в якому розміщена так звана цензура. Щоб звузити принцип необмеженого задоволення до рівня принципу реальності, вона застосовує два методи — сублимації та заміщення. Сублимація — це процес відділення асоціального

змісту несвідомого від енергії, яка цей зміст супроводжує; при цьому енергія витісняється в шар «Я», а негативний для особистості зміст подавляється назад, в несвідоме. Сублімувавши енергію, цензура миттєво переходить до методу заміщення — вона шукає для «порожньої» енергії загальноприйнятний зміст. Знаходить вона його в «над-Я», в якому якраз і сконцентровані суспільно-значимі моральні норми поведінки. В результаті людина діє як цивілізований член суспільства, маючи для цього енергію і знаючи, що прийнятно робити.

Це опис механізму дії психіки здорової людини. Проте цензура не завжди витримує постійний тиск енергетики несвідомого. Під час сну вона взагалі «не працює», тому сновидіння Фрейд називає «розгулом несвідомого». Часто цензура не може стримати тиску несвідомого і з'являються обмовки, описки, забування, помилки і найголовніше — неврози. Але інколи цензура псується кардинально, і в свідомість прориваються центральні потяги. Тоді людина — цілком осудна — стає мань'яком-вбивцею або сексуальним мань'яком.

Після виходу праць З.Фрейда стало зрозуміло, що неусвідомлювані структури складають особливий онтологічний пласт психіки, цілком досяжний для наукового аналізу (раціональний аналіз ірраціональних потягів). Але в психоаналізі З.Фрейда, є і такі положення, які з часом виявили свою обмеженість і практичну безперспективність.

Критичний перегляд різноманітних положень фрейдівської теорії став поштовхом до виникнення в 30-х роках нового напрямку в психоаналізі - *неофрейдизму*, представники якого основну увагу приділяли дослідженню соціально-філософських проблем. Неофрейдизм представлений багатьма течіями.

Основним представником неофрейдизму був Е. Фромм (1900-1980). Він першим вказав на нездатність ортодоксального фрейдизму вирішити проблему взаємодії особи і суспільства. Фромм поставив за мету доповнити психоаналіз марксизмом, позаяк вважав, що соціальна теорія К.Маркса

недостатньо враховує роль психологічного фактора. Таким чином, він сконцентрував увагу на перетворенні психоаналізу в соціальну філософію.

Згідно з концепцією Фромма, не соціальна структура суспільства формує потреби людини, а антропологічна природа потреб визначає способи існування людини як особистості. Результатом динамічної адаптації людської природи до структури суспільства є «соціальний характер». Фромм виділив такі типи соціальних характерів: рецептивний, експлуататорський, нагромаджувальний, ринковий.

В основі кожного соціального характеру лежить особливий психологічний механізм, через який індивіди вирішують проблеми людського існування: мазохістський, садистський, деструктивістський та конформістський. Фромм вважав їх універсальними, тому що соціальні умови, на його думку, завжди викликають панування того чи іншого типу соціальних характерів, властивих більшості членів даного суспільства. Але єдино правильним способом вирішення цих проблем, на думку Фромма, є любов; саме вона служить критерієм буття як способу життєдіяльності

Одним із перших із критикою теорії психоаналізу З. Фрейда виступив засновник аналітичної психології К. Юнг (1875-1961). З його точки зору, несвідоме включає в себе не лише суб'єктивне та індивідуальне, витіснене за поріг свідомості, а й "колективне несвідоме", яке походить із глибокої давнини, як результат життя всього людського роду. Це загальнолюдська основа (начебто «грибниця») душевного життя індивідів, наслідувана, а не сформована на базі індивідуального досвіду. Емпіричним підґрунтям «колективного несвідомого» є архетипи — базові, універсальні моделі-образи несвідомої психічної активності, котрі спонтанно визначають індивідуальне людське мислення

Можна також виділити: індивідуальну психологію А.Адлера; сексуально-економічну теорію В.Райха; теорію соціалізації і людської взаємодії Г. Саллівана та ін.

6.4. Антропологічний поворот у філософії. Екзистенціалізм

Екзистенціалізм є одним з розповсюджених напрямків сучасної філософії. Він виник після першої світової війни, коли була зруйнована впевненість щодо нескінченного гармонійного прогресу історії. На зміну цій ілюзії прийшло відчуття безглуздості людського існування, безперспективності історичного процесу та особистого безсилля. Це філософія індивідуалізму, песимізму та духовної самотності. Представники: *М.Гайдеггер* (1889-1976 рр.), *К.Ясперс* (1883-1969 рр.) (Німеччина), *Г.Марсель* (1889-1973рр.), *Ж.-П.Сартр* (1905-1980 рр.), *А.Камю* (1913-1960 рр.) (Франція), *М.Бердяєв* (1874-1948 рр.), *А.Шестов* (1866-1938 рр.) (Росія) та ін. Опирається екзистенціалізм на погляди філософа *Сьорена К'єркегора* (1813-1855 рр.).

Категорії екзистенціалізму: екзистенція, свобода, абсурд, тривога, відчай, жах, покинутість, страх смерті тощо. Такі категорії виявляють духовний досвід особи, яка відчуває свою неповторність, однократність та смертність.

Концепція екзистенціалізму в короткому викладі. Філософія повинна займатися не проблемами науки, матерії, духу, абстрактної, родової сутності людини, а таємничими, сокровенними питаннями окремого духовного людського існування (екзистенції). Існування передуює родовій сутності людини, тому аналіз слід починати з суб'єктивності. Але екзистенція не може бути раціонально пізнаною. По-перше, вона індивідуальна, а раціональність потребує узагальнень; по-друге, на екзистенцію не можна подивитись «ззовні» тобто зробити її об'єктом дослідження; по-третє, проблеми екзистенції (кохання, смерть, відчай тощо) раціонально вирішеними бути не можуть.

По факту свого народження людина свободна і має повне право вільно обирати своє життя. Проте з часом суспільство «оплутує» її сіткою заборон та дозволів — тобто в результаті «закинутості» в світ людина втрачає вихідну свободу переходить в стан суспільної людини — в життя несвободне та

«несправжнє». Суспільство влаштоване так, що «виробляє» масу однакових людей, тиражує їх як товар; всі живуть, читають, радіють; міркують «як всі». Тобто суспільство не дає людині відбутися як унікальній особі, реалізувати власну свободу. Людина може відмовитися від свободи, стати «як усі», але тільки ціною скасування себе як особистості. Багатьом «несправжнє» життя навіть подобається, тому що звільняє від відповідальності за скоєне. Але одного разу в життя кожної людини обов'язково входить абсурд — «ясний розум, який усвідомлює свої межі» (А. Камю). Людину раптом пронизує думка про невідворотність власної смерті і через її призму вона оглядається на, здавалось, розумно влаштоване життя і запитує себе — навіщо? — адже смерть все знецінить. Це типова ситуація абсурду. Тому основним питанням філософії екзистенціалісти вважають питання: «Чи варте життя того, щоб його прожити, чи покінчити життя самогубством?» З ситуації абсурду та страху смерті є два виходи. Перший — злиття з Богом (бо це дає надію) — це релігійний напрямок. Другий — повернення особистої свободи як «діри в бутті» — це атеїстичний напрямок. Фактично це означає внутрішній духовний відхід від норм суспільного співжиття, який може проявлятися і як емоційний, безнадійний «бунт проти абсурду», і як збайдужіння до всього суспільно значимого, і як «ситуація Сізіфа» (Сізіф, приречений богами на вічну та безглузду працю, також може бути свободним, якщо він внутрішньо вибирає саме свою працю).

Заглиблення в свободу проходить через ряд проміжних етапів, особливих умов, які К. Ясперс називає «граничними ситуаціями» (коли людина знаходиться у відчаї, горі, в стані жаху, у ситуації на грані життя та смерті). Тільки в такі моменти вона — чуттєво, «шкірою», а не розумом усвідомлює свою свободу, «справжність» існування. Це трагічний вибір, повністю поєднаний з відповідальністю, але він є єдино можливим, бо людина «приречена на свободу» (Ж.-П.Сартр).

Лекція 2.

6.5. *Сайєнтистський напрямок. Філософський позитивізм*

Некласичний етап розвитку філософії включає в себе не тільки зневагу до розсудку чи розуму. Вже в силу своєї значимості сфера інтелекту не могла бути покинута філософами сучасності. Але, звичайно, їх підхід до мислення також був нестандартним. В цьому аспекті розглянемо такий досить значимий напрямок як філософський позитивізм. Родоначальником його вважається *Огюст Конт* (1798-1857). Він вважає, що з появою індустріального суспільства наступив час для нового світогляду. Основний його зміст Конт бачить в: 1)законі трьох стадій; 2)законі постійного підпорядкування уяви спостереженню; 3)правильній класифікації наук.

«Закон трьох стадій» — пізнання буває теологічне або видумане, метафізичне або абстрактне (філософське) та позитивне, наукове.

На першій стадії людина прагне пояснити все надприродними силами. На другій стадії — посиленням на абсолютні, абстрактні першосутності (ідеї Платона, абсолютний розум Гегеля, матерію) — тобто неіснуюче тут начебто домислюється. Тільки на третій стадії досягається справжнє, позитивне знання. Проте це поняття в Конта має специфічний зміст. Пояснюючи ситуацію, звернемося до закону постійного підпорядкування уяви спостереженню. Саме спостереження, за Контом, є універсальним методом пізнання — насамперед тому, що лише воно відповідає на питання «як», описує явища, а першоприсутностей виявити не може. І не треба, вважає Конт, тому що ми не в змозі зрозуміти, чому ці явища відбуваються. Саме теорії, які просто описують явища, і складають зміст всякої розвинутої науки. Для Конта світ одношаровий, а не двошаровий — під шаром феноменів немає шару сутностей, принципів, монад, ідей, волі, які б їх пояснювали. За реальністю одиничного немає реальності загального.

Що стосується будови наукового знання, то воно фіксується Контом в класифікації наук (математика, астрономія, фізика, хімія, фізіологія, соціологія, мораль), де немає місця філософії. Аналіз творів Конта показує,

що відносна самостійність філософії начебто не заперечується, але їй не надається належного значення, поскільки її предмет звужується до: 1)вивчення зв'язків між науками; 2)розробки загальнонаукового методу.

Думку Конта про «вибраність» конкретних (позитивних) наук підхопили його послідовники — позитивісти ХХ ст. або неопозитивісти *Р.Карнап* (1891-1970 рр.), *К.Поппер* (1902-1989 рр.), *М.Шлік* (1882-1936 рр.) та ін.).

Наскрізне питання позитивізму — які поняття є науково достовірними? — залишається нерозкритим, вважають вони. При вирішенні його особливий акцент треба робити не на індивідуально-суб'єктивних відчуттях, а на логічну ступінь пізнання. Неопозитивісти справедливо підкреслюють, що загальнозначимість науки має бути виражена лінгвістичними засобами (наприклад, висловлюваннями), а не суб'єктивними відчуттями. При цьому, на думку неопозитивістів, логічне мислення не повинне виходити за свої дійсні, практичні межі. Тому вони розробили жорстку процедуру перевірки (верифікації), за якою складні речення зводяться до елементарних (небо голубе, земля чорна тощо). Базисом науки виявляються самі прості, вихідні речення. Їх назвали базисними, елементарними, протокольними.

Таким чином, науково достовірним висловлюванням буде те, яке можна верифікувати тобто перевірити, звести до атомарних фактів, що фіксуються в експерименті. Спочатку неопозитивісти провели по процедурі верифікації ряд філософських висловлювань, щоб довести ще думку Конта про безглуздість філософії як типу світогляду. Виявилось, що всі філософські висловлювання смислу не мають, бо їх не вдалося звести до рівня протокольних речень — через надмірну абстрактність. Проте перевірки по даній процедурі не витримали і висловлювання наукові, і цей факт неопозитивістів збентежив. Вони почали аналізувати сам принцип верифікації і виявили в ньому ряд недоліків: по-перше, сам принцип не може бути перевіреним, по-друге, не всі загальні речення піддаються верифікації. Начебто *всі* люди смертні, а як це перевірити? В результаті критичного

аналізу принципу верифікації неопозитивісти трохи реабілітували філософське знання, але деяка упередженість залишилась. І надалі лінію роздумів на ту ж саму тему продовжив постпозитивізм. Постпозитивісти залишились вірними раціональним методам пізнання, але принцип верифікації замінили принципом фальсифікації — теорія вважається істинною, якщо її спростування не слідує з ряду непрямих спостережень. Безперечно, це є пом'якшенням позиції неопозитивізму, і ґрунтується воно на тому, що не буває абсолютно істинних теорій, а значить і абсолютного їх спростування. Усі теорії мають трохи гіпотетичний характер і ґрунтуються на правдоподібних твердженнях. Остаточного підтвердити теорію не можна, проте її можна спростувати (сфальсифікувати) та замінити на нову. На відміну від науки філософія не піддається фальсифікації, тобто вона не має наукового характеру. Але вона володіє смислом, тому обійтись без неї не можна. Так постпозитивісти вирішують проблему розмежування науки та філософії.

Постільки принцип фальсифікації виявився не універсальним, на зміну йому прийшли інші методи — конвенціоналізму (будь-яка теорія прийнятна, якщо вона приймається співтовариством провідних вчених) та плюралізму — оскільки співіснує величезна кількість рівноправних типів знання, універсальний метод є неможливим. Але якщо не існує жорстких критеріїв науковості, то природно допустити зв'язок наукових фактів з ненауковими. Останні впливають на науки і є самоцінними. Наука, філософія, релігія і навіть магія — все доречно, бо все володіє самостійною цінністю. Такими є висновки постпозитивізму. Слід також звернути увагу на еволюцію відношення позитивістів до філософії. Поступово слабшає антифілософська спрямованість думок перших позитивістів: тепер тільки ставиться завдання філософствувати так, щоб не суперечити науці. А постпозитивізм уже взагалі відмовляється бачити різницю між наукою та філософією.

6.6 Марксистська філософія: класичний та сучасний етапи

Філософія марксизму створена *К.Марксом* (1818-1883) та *Ф.Енгельсом* (1820-1895). Її виникнення є закономірним результатом розвитку матеріального і духовного життя суспільства. Виникнення марксистської філософії було обумовлене певними історичними умовами, опиралось на свої теоретичні та природничонаукові джерела.

Основні ідеї філософії марксизму. Будучи спершу гегельянцем-ідеалістом, Маркс на початку 40-х років переходить на матеріалістичні позиції і головною темою його філософських роздумів стає людина. Людина, на думку Маркса, це біосоціальна істота, її основою є предметно-чуттєва, матеріально-виробнича практична діяльність. Практика в філософській концепції Маркса є процесом життєдіяльності людини, процесом суспільного виробництва і відтворення людини. Вона зв'язує людину з об'єктивним світом, природою, яка в процесі праці «олюднюється». Разом з тим Маркс звернув увагу на те, що процес «олюднення» природи обертається «відчуженням», яке пов'язане з існуванням приватної власності. Маркс стверджує, що засобом ліквідації відчуження є комунізм. Але комунізм, на думку Маркса, є метою вільних людей. Тоді людина стає найвищою цінністю суспільства. Знищення експлуатації людини людиною здійснюється пролетарською революцією. Маркс вказував, що пролетарська революція, яка знаменує собою глобальні зміни у всіх сферах суспільства, є початком ліквідації відчуження. Процес подолання відчуження, за Марксом, включатиме ряд етапів.

Спочатку скасовується приватна власність, але при цьому відчуження праці не зникає. Це етап примітивного комунізму. Перетворюючи приватну власність на державну, він усіх робить робітниками. Заперечуючи особистість людини і світ культури, цей казармений, як називав його Маркс, комунізм як ідеал пропонує бідність, зрівнялівку, задоволення потреб за мінімумом.

Маркс вказував, що казармені методи скасування приватної власності лише дискредитують ідею справжнього комунізму.

Другий етап подолання відчуження здійснюється комунізмом політичного характеру. Він може бути демократичним або деспотичним. Все залежить від конкретних умов розвитку суспільства., Цей етап орієнтований на подолання самовідчуження людини, проте побут ще не забезпечує задоволення потреб людини. На думку Маркса, тільки на етапі «комунізму, коли скасовується приватна власність винятково на засадах збереження і розвитку всього багатства людської культури», відчуження буде повністю подолане.

Маркс і Енгельспослідовно розповсюдили діалектико-матеріалістичний погляд на пізнання суспільства. Серед різноманітних суспільних відносин вони виділили матеріальні, виробничі відносини як такі, що визначають всю структуру даного суспільства. Звідси виходить, що виробництво матеріальних благ складає основу всякого суспільства. Без щоденного задоволення матеріальних потреб люди жити не зможуть, вони загинули б або опустилися до рівня тварин. Отже, розвиток суспільства полягає, перш за все, в процесі виробництва, знаряддя праці, продуктивних сил в цілому, Саме в знаряддях праці, підкреслював Маркс, виявляється ступінь досягнення влади людей над силами природи.

Ці ж знаряддя є показником тих суспільних відносин, при яких здійснюється матеріальна діяльність.

У праці «До критики політичної економії» Маркс сформулював основні положення матеріалістичного розуміння історії, вказуючи, що в суспільному виробництві свого життя люди вступають у відповідні, від їх волі незалежні відносини— виробничі відносини, які відповідають певному етапові розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, завдяки якому складається правова та політична надбудова. Тому чи іншому базису відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб матеріального виробництва обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя. Не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає

їх свідомість. На певному етапі свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства вступають у суперечність із існуючими виробничими відносинами. Із форми розвитку продуктивних сил виробничі відносини перетворюються в їх гальмо. Тоді настає епоха соціальної революції. Маркс вказує в цій праці, що із зміною економічної основи змінюється вся надбудова. Важливим поняттям соціальної філософії Маркса є поняття суспільно-економічної формації як сукупності історично визначених виробничих відносин. Структура кожної суспільно-економічної формації визначається відповідним способом виробництва. Який спосіб виробництва домінує на даному етапі історичного розвитку, таким і буде характер даного суспільства, його структура.

Категорія суспільно-економічної формації дозволила Марксу розглядати суспільний організм хоч і схематично, та все ж у взаємозв'язку всіх своїх елементів в їх самоцінності: економіки, політики, науки та мистецтва. Дана категорія, разом з іншими категоріями соціальної філософії, зокрема базису і надбудови, є пізнавально-світоглядним принципом, який конкретизує матеріалістичне розуміння історії марксизмом.

Еволюція філософії марксизму. Марксизм спочатку був сформований у Німеччині. Але поступово він виходить за її межі, поширюється в інших країнах. Найближчі послідовники Маркса і Енгельса — А.Лабріола, Ф.Мерінг, К.Каутський, Г.Плеханов, П.Лафарг, А. Бебель в основному займалися проблемою систематизації, узагальнення і пропаганди марксизму. Погляди безпосередніх ідейних наступників марксизму формувалися в період відносного соціального затишшя. Становлення наступного покоління марксистів проходило в обстановці загострення суперечностей між капіталістичними державами, які сприяли, виникненню першої світової війни. Це покоління репрезентують В.Ленін, Р.Люксембург, Л.Троцький, М.Бухарін, О.Бауер та ін. Вони відіграли активну роль — на перше місце вийшли питання практичної діяльності, які зумовили необхідність розвитку марксизму в нових історичних умовах.

Серед послідовників вчення К.Маркса і Ф.Енгельса особливе місце належить *В. І. Леніну* (1870—1924 рр.) В його працях філософські ідеї марксизму дістали подальший практичний розвиток.

Основною філософською працею Леніна є книга «Матеріалізм та емпіріокритицизм» (1909 р.), у якій він розглядає теорію пізнання марксизму, робить ряд принципових висновків гносеологічного характеру. Суб'єктивізму та агностицизму Ленін протиставив ідею про пізнання як діалектичне відображення дійсності. Ленін довів, що відображення є атрибутом матерії, одна з найзагальніших і суттєвих її характеристик. Пізнання світу, за В.Леніним, це відображення, відтворення властивостей об'єкта пізнання у свідомості людини. З іншого боку, В.Ленін трактує пізнання як складний, суперечливий процес, що функціонує за законами діалектики. Звідси виходить, що і процес пізнання, і його результат — знання, є діалектичними.

Діалектика цікавить Леніна у двох аспектах: як філософський метод, і як метод, що повинен використовуватися в політичній діяльності, практиці революційної боротьби проти царизму, при здійсненні соціалістичної революції і вирішенні її завдань. Перетворивши діалектику на об'єкт соціального дослідження, Ленін у праці «Філософські зошити» висуває і обґрунтовує ідею про єдність діалектики, логіки і теорії пізнання, що дало йому змогу поставити питання про співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у пізнанні.

Чільне місце у філософських працях Леніна належить проблемі матерії. В кінці XIX — на початку XX ст. у фізиці було зроблено ряд наукових відкриттів, які не можна було пояснити з точки зору принципів класичної механіки. Це, перш за все, відкриття електрона і радіоактивності. Виникає так звана криза в фізиці, що спонукала до виникнення «фізичного ідеалізму». Суть останнього зводиться до обґрунтування «зникнення матерії».

Проаналізувавши з позиції матеріалістичної діалектики ситуацію, що склалася у фізиці, піддавши гострій критиці «фізичний ідеалізм», Ленін розглядає матерію як філософську категорію для позначення об'єктивної

реальності, яка дана у наших відчуттях, відображається нашими відчуттями і існує незалежно від них. Тобто, на думку Леніна, головними характеристиками матерії є її об'єктивність та здатність відображатись.

Розвиток Леніним матеріалістичної філософії в роки першої світової війни був викликаний необхідністю теоретичного осмислення імперіалістичної стадії в розвитку капіталізму. Саме в цей період Ленін розробляє питання соціальної філософії: соціальних перспектив розвитку імперіалізму, проблем національних відносин, питань теорії і практики соціалістичної революції. Спираючись на відкриті ним закономірності розвитку імперіалізму, Ленін обґрунтував реальну можливість перемоги соціалізму спочатку в кількох або навіть в одній окремо взятій країні. Революція трактується Леніним як якісний стрибок, що забезпечує суспільству новий ступінь розвитку і передбачає суттєву зміну форм та характеристику власності на засоби виробництва, соціального, політичного і духовного життя суспільства. Розробляючи теорію соціалістичної революції, Ленін велику увагу приділяє проблемі свідомості, суб'єктивному фактору. Ця проблема в його працях виступає, насамперед, як проблема взаємозв'язку суспільної психології та ідеології. Увага акцентується на активному внесенні ідеології в стихійний революційний рух трудящих. Після смерті В.І.Леніна це положення було догматизоване. В ленінських працях знайшло подальший розвиток вчення марксизму про класи і класову боротьбу, нового трактування набуває; держава. Ленін постійно підкреслював класовий характер держави, зробив висновок про необхідність зміни після перемоги соціалістичної революції старої державної машини на принципово нову форму державного управління. При цьому Ленін вважав, що в майбутньому держава відіме.

Слід відмітити, що практичне втілення перетворення приватнокапіталістичної власності на державну створило основу «адміністративного соціалізму» з усіма його вадами (що привело до посилення бюрократизму і узурпації влади). В останні роки життя Ленін віддає перевагу вже не державному, а самоврядному соціалізму — як

системі, що самоорганізується. В цей час Ленін інтенсивно розвиває ідею культурної революції і соціалізму як суспільства культурних кооператорів. Та ця ідея не знайшла подальшого розвитку після його смерті, після якої почалася канонізація марксизму-ленінізму.

Ленінізм був підмінений сталінізмом. Філософія в 20-40 роки перетворюється на засіб обґрунтування політики. Її розвиток зводився до коментування праць класиків марксизму-ленінізму, заборонявся критичний підхід до всіх його положень. Це, звичайно, нанесло велику шкоду як самому марксизмові, так і його філософії. І хоча розвінчання культу особи Й. Сталіна благотворно вплинуло на стан філософської думки в СРСР, однак подальший час і засилля бюрократизму негативно відбився на її розвитку. По суті лише в кінці 80-х років у Радянському Союзі філософія була звільнена від ідеологічних обмежень і дістала можливість творчо розвиватись, критично оцінювати дійсність та своє минуле.

6.7. Еволюція релігійної філософії. Неотомізм

Під визначення релігійної філософії, як правило, підпадають такі філософські школи як персоналізм, християнський еволюціонізм, неопротестантизм та неотомізм.

Релігійна філософія уже по визначенню пов'язує всі проблеми з ученням про Бога як досконале буття, абсолютну реальність, чия свободна воля прослідковується в історії та культурі. Проблеми розвитку гуманізму пов'язані з історією розвитку християнської релігії. Всі проблеми етики, естетики, космології також розглядаються через призму християнського вчення. Велику роль грають в релігійній філософії проблеми співвідношення віри та розуму, науки та релігії, можливості синтезу філософії, теології та науки — при визначальній ролі теології.

Центральна проблема сучасної релігійної філософії — проблема людини. Як; відноситься людина до Бога? Яка місія людини в світі, в чому

смысл буття людини, смысл скорботи, зла, смерті — явищ, які, не дивлячись на прогрес, дуже поширені?

Папа Йоанн Павло II в одній з своїх енциклік (послань) намітив шлях оновлення сучасної релігійної філософії як відхід від абстрактних вчень про людину і звернення до вивчення «цілісної динаміки життя та цивілізації». Людині треба показати вічні цінності та цінності, які тільки-но появились, допомогти їх правильно зрозуміти та синтезувати. Такий підхід до завдань філософії зробив релігійно-філософські доктрини популярними в XX ст.

Найбільш впливова релігійно-філософська школа — неотомізм. Його теоретичний фундамент складає вчення Фоми Аквінського, яке в енцикліці папи Лева XIII в 1879 році проголошується єдиною істинною філософією. В наш час концепцію томізму розвивають, оновлюють, пристосовують до сьогодення такі відомі католицькі філософи як *Ж. Марітен* (1882-1973 pp.), *Е. Жильсон* (1884-1978 pp.), *Г. Марсель* (1889-1973 pp.), *Й. Бохеньський* (1902-1985 pp.) та *К. Войтила* — папа римський Йоанн Павло II. Головні принципи філософії Фоми Аквінського неотомісти зберегли без змін: це ідея гармонійної єдності віри та знання, релігії та науки, визнання цінностей двох істин — істини розуму та істини віри, думка про перевагу теології над філософією. В томістській доктрині відбувається синтез матеріалізму та ідеалізму, сцієнтистських та антропологічних вчень.

Провідна тема томізму — довести буття Бога і розуміння його місця у світі — була доповнена неотомістами проблемою буття людини. В результаті відбулося зміщення акценту на проблеми людини, був створений новий її образ. Вона творить свій культурно-історичний світ, примушувана до цього божественним творцем. Людина в розумінні неотомістів — основний елемент буття, через неї проходить історія, що веде до вищого стану розвитку суспільства — «граду божому». Суспільство може прийти до стану, не схожому на всі відомі. То буде суспільство, засноване на вищих релігійно-моральних цінностях. Так ставиться питання в творах найбільш відомих неотомістів.

6.8. Ситуація постмодерну в філософії

Сам термін «постмодерн» з'явився у 60-ті роки ХХ ст., а з 80-х років він почав активно розроблятися філософією. Мова йде про спробу створення нової найсучаснішої філософської парадигми, спрямованої в ХХІ ст. Своїми витоками вона виходить ще з філософії Ф. Ніцше з його настановою на «переоцінку всіх цінностей». Представники — Ж.Дерріда, Ж.Дельоз, Ж.Бодрійяр, Ж.-Ф.Ліотар, Х.Блум та ін.

Ситуація постмодерну в науці та філософії виникла закономірно і є реакцією на науково-світоглядну кризу, до якої привела епоха модерну. Під епохою модерну переважно розуміють період панування науки (з ХVІІ ст. до нашого часу), яке на сьогодні впевнено переростає в демонізм (клонування, нові, неймовірні види зброї, екологічна криза тощо) та культ розуму (раціоцентризм). Можна констатувати, що логічна центрація єврокультури епохи модерну дійсно виявила межі своїх можливостей і потребує кардинальних змін. В процесі втрати віри в непогрішимість науки та розуму намічаються пошуки нового, постмодерністського світогляду, в якому розум звільняється від претензії на тотальне панування. Тому філософія має бути плюралістичною та толерантною до всього відмінного. Її можливі положення:

— в онтологічному аспекті постмодерністська філософія стверджує, що природа уже не вміщується в жодні теоретичні схеми, її все важче раціоналізувати, систематизувати, зробити зрозумілою. І дійсно, як може досягнути здоровий людський глузд істину, що роль базової форми матерії грає *вакуум*, вибух якого близько 14 млрд. років тому назад вивів матерію зі стану сингулярності (об'єкт з безкінечно великою щільністю та розмірами, які в мільярди разів менші за розміри булавочної головки) і дав початок простору та часу? Тому постмодери говорять про вичерпаність онтології, в межах якої реальність може підлягати переводу з нерозумного стану в «розумний»;

— в соціологічному аспекті, відмова від примусової раціоналізації природи неминуче приводить до відмови від будь-якої раціоналізації в суспільстві. І тут об'єкт чинить опір впливові людини, «мстить» нашим

спробам його раціоналізувати і таким чином оптимізувати для практики. Неможливо зафіксувати наявність строгих, повноцінних, самозамкнених систем та законів і в економіці, і в політиці, і в культурі. Будь-який розквіт таїть в собі деградацію, і будь-які людські перетворюючі плани засуджені на неминучий крах. Більше того, спостерігається парадокс раціональності: чим свідоміше та продуманіше споруджуються цілі, тим ширшою є безодня між ними та результатами:

— в гносеологічному аспекті, як стверджує постмодернізм, зникає класичний суб'єкт пізнання. Як зовнішній центр системи раціоналізації світу він стає непотрібним. Тому наука включає суб'єкт пізнання в свій предмет, допускаючи елемент суб'єктивності в об'єктивно-істинне знання, — внаслідок цього вона стає реальністю соціокультурною, гуманізованою. Така реальність, природно, не може мати єдиної об'єктивної істини, можливим є тільки плюралізм істин. А поскільки люди натрапляють на істину не безпосередньо, а через призму ціннісного вибору, то реальність є продуктом будь-якого бачення істини — адже єдиної системи цінностей, єдиного методу обґрунтування істини уже не існує. Таким чином, класична гносеологія також вичерпується.

Висновок:

Постмодернізм принципово відкидає виділення пріоритетної сфери культури, критикуючи теоцентризм, мистецтвоцентризм, соціоцентризм, раціоцентризм. Наука повинна усвідомити межі своєї ефективності і визнати результативність і нераціональних способів пізнання як рівноцінних тобто визнати рівноправність всіх сфер культури — науки, релігії, філософії, мистецтва, моралі.

Постмодерністське світосприйняття стверджує, що істини науки чи релігії не варті того, щоб в ім'я їхнього торжества особистість жертвувала своєю свободою, гідністю, життям. Наприклад, головне полягає не в тому, відповідає чи не відповідає геліоцентризм реальності, а у забезпеченні таких соціокультурних умов, за яких особистість, котра вірить в геліоцентризм,

може відкрито сказати про це. З цього погляду принципове значення мають можливість і здатність особистості вільно говорити з іншими про те, що їй здається істинним, а не тільки про те, що фактично є таким. Проте така позиція фактично є основою нового центрizmu — антропоцентризму та похідної від нього свободи особистості.

При постулюванні рівноправності всіх сфер культури в пізнанні світу постмодернізм припускає на певний час певний пріоритет будь-якого компоненту культури — наприклад, мистецтва. Мабуть, в чомусь правий був Ф.Ніцше, коли говорив: «Мистецтво і нічого, крім мистецтва. Тільки мистецтво дає нам абсурдну радість. Мистецтво нам дається, щоб не вмерти від істини». І дійсно, якою нікчемною відчуває себе людина при спробі осягнути розумом, наприклад, таку наукову істину як сингулярність. Якщо в подібних випадках їй захочеться відвернутися від істини і отримати абсурдну (тобто раціонально необґрунтовану) радість від витворів мистецтва, суспільство має прийняти такий вибір як рівноцінний, стверджує постмодернізм.

Питання для самоконтролю

1. *Охарактеризуйте основні риси некласичної філософії XIX ст.*
2. *Що таке «екзистенція»?*
3. *Чи є екзистенційна філософія гуманістичною?*
4. *Охарактеризуйте співвідношення психіки та свідомості у філософській концепції З. Фрейда.*
5. *В чому проявляється спільність філософських концепцій А.Шопенгауера та Ф.Ніцше?*
6. *В чому суть принципу верифікації, фальсифікації?*
7. *Що таке філософський постмодернізм?*
8. *В чому суть матеріалістичного розуміння історії?*
9. *Які вихідні принципи філософії марксизму?*
10. *Що таке відчуження?*

11. *Внесок В. Леніна в розробку ідеї філософії марксизму.*
12. *Чи є можливим в принципі комунізм? Якщо так якими засобами можна його досягти?*

Частина II. Систематичний курс філософії

Онтологія

Тема 7. Філософське розуміння світу (онтологія)

7.1. Філософське розуміння буття

Категорія буття є найбільш фундаментальною світоглядною і методологічною проблемою в філософії протягом всього часу її існування. Разом з тим ця категорія філософії надто абстрактна і пов'язана з такими категоріями, як існування, дійсність, матерія, світ. Питання буття відноситься до онтології — розділу сучасної філософії, що вивчає фундаментальні принципи буття, найбільш загальні сутності і категорії існуючого. При цьому під існуючим розуміється сукупність різноманітних проявів буття, тобто будь-якої речі або явища, процесу. Поняття «існування», звичайно, вживається для визначення всього того, що досягається чуттєвим досвідом.

Категорія «дійсність» означає об'єктивну реальність, вона включає в себе не тільки наявність усього сущого, але й цілісність, системність і виступає як єдність сутності та існування. При цьому сутність розуміється як сукупність основних властивостей речей, об'єктів, процесів, їх внутрішній зміст, який виражається у єдності всіх багатоманітних і суперечливих форм буття.

Поняття світу охоплює природу, суспільство, духовний світ людини, способи і продукти духовної творчості. Інколи поняття «світ» вживається як синонім Всесвіту. У всякому разі це поняття є конкретно-історичним.

Безперечно буття це реальність. Виникає питання, що таке реальність? Реальність взагалі це синонім буття. Але існують різні види реальності: об'єктивна реальність, суб'єктивна реальність, соціальна реальність. Наш досвід має справу з конкретними типами реальності, а саме буття: механічною, фізичною, хімічною, геологічною, біологічною, духовною, соціальною. В межах цих типів є безліч більш конкретних форм реальностей аж до одиничних форм буття, наприклад, даного кристалу, даної рослини, даної людини і т.п.

Але далеко не все існуюче є матеріальною реальністю чи елементарними психічними процесами. Духовна реальність — не менша реальність ніж: природна. Людська думка реальна, але її реальність духовна. Всі феномени свідомості (індивідуальної та суспільної) мають статус реальності. Тут можливі її різні рівні і ступені. Наприклад, таблиця множення — це реальність чи ні? Звичайно реальність, але яка? Не фізична, а духовно-символічна, знакова. А сам принцип множення в цій таблиці — теж реальність, теж ідеальна, але вже не символічна, а, чисто духовна.

Зазначимо, що об'єктивний зміст таблиці множення відображає кількісні відношення які є об'єктивними: міфи, казки, всі продукти художньої літератури (і не тільки художньої) теж мають статус реальності, але особливої реальності, яка виражена в образно-символічній формі, має свою смислову організацію, соціально-психологічну необхідність.

До речі, можливий також історичний підхід до питання реальності. Тоді вона включає в себе актуальне суще, численні можливості, сліди минулого. Вихідним пунктом розгляду реальності як історичної, як результату практичної і духовної діяльності людей є культура. Сказане цілком відноситься і до категорії буття.

В історії філософії вона трактувалася по-різному, починаючи від Парменіда, який розглядав буття як щось безмежне, нерухоме, вічне, і закінчуючи екзистенціалізмом Ж.П.Сартра, який тлумачив його як чисту, логічну тотожність з самим собою. У сучасній філософії Існує багато

підходів до вирішення проблем буття. Отже, проблема буття є вічним питанням філософії.

Незважаючи на різні тлумачення проблеми буття, можна виокремити спільне у вирішенні цієї проблеми. Перш за все слід розглядати буття як категорію, яка охоплює все існуюче, — як матеріальні, так і соціальні та духовні феномени. Буття не є чимось аморфним, а завжди має певну структуру, воно структуроване. Можна виділити основні форми буття, які взаємопов'язані між собою і водночас є відносно самостійними (розвиваються згідно своїх внутрішніх закономірностей і суперечностей):

1. буття природи, речей, властивостей, відносин, процесів природного і штучного походження;

1. буття людини;
2. буття соціального, в якому розрізняють соціальне життя окремої людини і буття суспільства як цілого;

3. буття ідеального(духовного).

В основі усіх форм буття лежить буття природи, без якого неможливе існування інших форм буття.

Буття природи є об'єктивне, первинне і не залежить від свідомості людини. Воно безкінечне у часі і просторі, було завжди, є і буде. Однак така особливість притаманна лише природі в цілому. Буття ж окремих речей, властивостей, відносин характеризується чергуванням буття і небуття.

На основі буття природи як цілого виникає олюднена природа («друга природа») — це буття речей, вироблених людиною відповідно до своїх потреб та інтересів.

Серед форм буття людини виділяють предметно-практичну діяльність, соціальні перетворення та процес «само створення» людини.

Суть предметно-практичної діяльності полягає в тому, що людина як фізичне тіло діє на інші фізичні об'єкти і змінює, перетворює їх з метою задоволення своїх потреб в їжі, житлі, одежі.

Людина є суспільною істотою, вона не може стати людиною поза соціальним оточенням, вижити в повній ізоляції від інших людей. Тому люди прикладають чимало зусиль, щоб створити оптимальний для їхнього життя соціальний устрій.

Людина також постійно «самостворює» себе. По-перше, вона формує свій духовний світ пошуками ідеалів. По-друге, вона прагне отримати максимально адекватні уявлення про світ, в якому живе. По-третє, людина постійно конструює проекти перетворення світу. Буття людської свідомості є таким чином, функціональним, воно формується аксіологічними, пізнавальними, конструктивно проектуючи ми чинниками.

Буття суспільства (соціального) ґрунтується на бутті олюдненої природи і власне природи, але закономірності соціального буття безпосередньо не витікають із природних закономірностей, а лише детермінується ними.

Формування людини, її перетворення в істоту соціальну є не чим іншим як освоєнням індивідом суспільних цінностей.

Буття ідеального існує в двох формах: а) індивідуальне ідеальне, (духовний світ окремої людини, її почуття, переживання, думки, ідеї); б) суспільне (об'єктивоване) ідеальне — суспільна свідомість, духовна культура суспільства. В процесі спільного життя люди формують такі форми колективної свідомості як мораль, релігія, право. Ці форми ідеального є продуктом діяльності груп людей і існують лише в суспільстві.

Поняття «матерія» має більш конкретний зміст і охоплює собою вузький клас об'єктів у порівнянні з категорією «буття».

7.2. Матерія: генезис, сутність, основні властивості

Уявлення про матерію, її будову, основні особливості історично змінювалися. Першу концепцію матерії можна назвати субстратною. Виникла вона ще в античні часи. Згідно з цією концепцією матерія ототожнювалася з неповторними, незнижуваними, природними першоелементами (субстратом)

тобто водою, землею, вогнем, повітрям, атомами тощо. Матерія розглядалась як та цеглина, та першооснова, яка є підґрунтям окремих речей, всього розмаїття світу. З розвитком пізнання і практики під матерією розуміли все те, що має просторові характеристики, масу, непроникність. Ще пізніше матерію ототожнювали з речовиною і найменшою її частинкою вважали атоми.

Наприкінці XIX ст. природознавство відкриває нові явища, і це завдає відчутного удару по традиційних уявленнях про матерію і матеріальне (передусім як про масу). Фундаментальні відкриття (відкриття електрона, рентгенівських променів, виникнення теорії відносності) вимагали відмовитися від традиційних уявлень про матерію та її властивості (неподільність і непроникність атомів, незмінність маси тіл тощо) і стимулювали потребу у філософській переоцінці: поглядів на природу матеріального,

Сучасний матеріалізм розглядає матерію як безкінечно різноманітну єдність конкретних об'єктів, через них, а не поруч з ними. Матерія — це філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, яка відображається органами відчуттів людини, але існує незалежно від них.

Це визначення виходить з нескінченного розмаїття структурних особливостей і властивостей матерії. У ньому матерія не ототожнюється з уже пізнаними і загальними її станами (видами) — речовиною, полем (енергією), а залишається відкритою для нового знання про неї. Вона невичерпна у структурному плані, її неможливо звести до одного певного стану, рівня чи основних властивостей.

Матерії у чистому вигляді, у формі якоїсь «праматерії» не існує. У світі існують лише конкретні матеріальні утворення. Матерію можна розглядати як загальну субстанцію, субстрат будь-яких речей і властивостей, відносин і форм руху. Під субстанцією у філософії розуміють дещо незмінне на противагу змінним станам і властивостям, те, що існує завдяки самому собі, а не завдяки іншому і не в іншому. Субстанціальність матерії виражається у взаємозв'язку сутності і явища, єдиного і різноманітного, сутності та

існування, єдності. Отже, матерія як субстанція є єдністю багатоманітності. Невід'ємними властивостями матерії є об'єктивність, системність, рух, простір і час.

Під системою розуміють сукупність елементів, які знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним і утворюють єдність, цілісність. Існують такі системні рівні матерії:

1. системи неживої природи (це елементарні частинки, поля, атоми, молекули, макротіла, планети, зорі, галактики, системи галактик;
2. системи живої природи — білки, нуклеїнові кислоти ДНК і РНК, клітини, багатоклітинні організми (рослини і тварини), популяції, види і біоценози, біосфера;
3. соціально-організовані системи — людина, сім'я, різні колективи, класи, нації, суспільство в цілому. Проте та чи інша система взаємопов'язана (прямо чи опосередковано) з іншими системами, водночас є елементом більш загальної системи.

Матерія як субстанція є основою єдності світу. Принцип матеріальної єдності світу означає не емпіричну схожість або тотожність конкретних систем, елементів і конкретних властивостей, а як матерію, що є носієм багатогранних властивостей і відносин. Безмежний світ як у великому, так і в малому «підпорядковується» універсальним законам, які діють скрізь і всюди, пов'язують все в світі в єдине ціле. Єдність світу — в його матеріальності. Такий висновок сучасної науки та філософії.

Категорія матерії має вагоме методологічне і світоглядне значення. Світоглядна роль цієї категорії полягає в тому, що вона охоплює не лише ті об'єкти, які вже пізнані наукою, а й ті, які будуть відкриті в майбутньому, і хоча ті потенційні об'єкти, можливо, будуть мати принципово нові властивості, все ж вони будуть матеріальними, оскільки існуватимуть об'єктивно, поза людською свідомістю і відчуттями. Методологічна функція поняття матерії виявляється в тому, що воно застерігає проти пошуків першоматерії як останньої і незмінної суті об'єктивного світу. Матерія

нескінченна у своїх просторових і вічна у часових вимірах, нескінченна у якісних характеристиках (кожне явище, предмет є лише формою матерії, а не якимсь субстратом світу).

7.3. Спосіб та форми існування матерії

Третє питання теми стосується вияснення способу та форм існування матерії. Як свідчить практика, оточуючий людину світ знаходиться у постійній зміні, в русі. Ми ніколи не спостерігали матеріальної системи, яка б не знаходилась хоча б у якомусь русі, а була б у стані абсолютного спокою. Така нерухома система не взаємодіяла б з оточуючими речами і явищами і не могла б виявити жодних своїх властивостей тобто вона мала бути абсолютно непоміченою. На цій підставі цілком слушним є висновок про те, що рух є невід'ємною, атрибутивною характеристикою матерії, її всезагальною і необхідною властивістю. Матерія існує не інакше ніж в русі, тому рух є способом існування матерії. Рух — це будь-яка зміна, зміна взагалі.

Оскільки матерія є абсолютною, рух як атрибут матерії також є абсолютним. Разом з тим матерія завжди існує в конкретних формах, внаслідок чого рух проявляється через конкретні форми матерії. Рух взагалі — це абстракція, яка в дійсності реально не існує; реальне існування мають конкретні форми руху. При виділенні різних форм руху варто пам'ятати, що вони безпосередньо пов'язані з ієрархією структурних рівнів матерії.

В основу виділення форм руху покладені такі основні принципи: а) субстратний, що пов'язує певну форму руху із специфічною матеріальною основою; б) функціональний, у відповідності з яким форма руху повинна мати свої власні закономірності, відмінні від закономірностей інших форм руху.

У сучасній науковій картині світу виділяється чимало форм руху. Серед них найпоширенішими є такі: механічний, фізичний (тепловий, електромагнітний, гравітаційний), хімічний, біологічний, соціальний. Деякі дослідники виділяють також геологічний рух. Хоча кожна форма руху є відносно самостійною, але усі вони пов'язані між собою. їх взаємозв'язок

виявляється в тому, що одна форма руху при певних умовах переходить в іншу; окрім того, вищі форми руху виникають на освоєні нижчих і включають їх у себе в «знятому» вигляді.

Рух є способом існування матерії, а простір та час є формами її існування. Простір та час постають загальними принципами організації будь-якого об'єкта дійсності. Доповнюючи один одного, простір і час функціонують як, універсальні форми організації всього розуміння нескінченного світу.

Кожне матеріальне тіло має об'ємні характеристики: довжину, ширину, висоту. Воно співіснує також з оточуючими його іншими тілами, займає своє місце в певній, більш глобальній системі. Саме співіснування і місцезнаходження предмета відображаються в понятті «простір». Отже, простір — це об'єктивна форма існування матерії, яка характеризує місцезнаходження і співіснування об'єктів.

Разом з тим в дійсності кожне матеріальне утворення є процесом, в ньому відбуваються певні зміни; окрім того, одне явище приходить на зміну іншому. Для характеристики саме цього аспекту матерії у філософії вироблене поняття часу. Час — це об'єктивна форма існування матерії, яка характеризує послідовність розгортання матеріальних систем, тривалість їх буття, швидкість та інтенсивність процесів. Час, отже, відображає процесуальність буття.

Простір і час мають як споріднені, так і відмінні ознаки. Спільними властивостями простору і часу є об'єктивність, всезагальність і нескінченність. Разом з тим простір та час розрізняються за своїми властивостями. Час виявляє себе як тривалість, послідовність існування та зміни стану об'єктів; він є одновимірним, асиметричним (тобто спрямованим від минулого до майбутнього), незворотним. Простір характеризується протяжністю, тривимірністю, симетричністю та зворотністю.

Простір і час як форми існування матерії взаємопов'язані. В епоху Нового часу простір і час розглядались як самостійні і не пов'язані між собою

та з матерією феномени. За такими уявленнями простір — це порожнеча, вмістилище тіл; час — це рівномірна тривалість. XX ст. внесло принципові зміни в уявлення про суть простору та часу та їх взаємозв'язок між собою та матерією. Теорія відносності обґрунтувала, що властивості простору та часу залежать від швидкості руху матеріальних систем, від субстанційно-структурних властивостей об'єктів. Виявилося, що загальні властивості простору і часу набувають специфічного виразу в залежності від природи систем; чим складнішим є той чи інший об'єкт, тим складнішими є властивості і форми його існування. Особливо принципових відмінностей набувають соціальні види простору і часу.

Соціальні час і простір — це форми, які виникають саме в суспільстві, породжуються його внутрішніми процесами, і саме вони регулюють цілеспрямовану діяльність людини, її духовний світ.

Загальні властивості соціального часу — поліритмічність, єдність минулого, теперішнього та майбутнього, детермінація майбутнім тощо.

Загальні властивості соціального простору — відсутність «тривимірності» (соціальний простір вимірюється смисловими, функціональними відношеннями речей і людей); багат шаровість (соціальний простір, як і час, має «внутрішні» та «зовнішні» вияви); зв'язок з природним простором тощо.

Таким чином, розглядаючи проблему матерії, спосіб і форми її існування, «приходимо» до висновку, що матерія існує в різноманітних формах, її способом існування є рух, вона вічна і єдина, все інше (наприклад, ідеальне, духовне) є властивістю певного рівня організації матерії.

Питання для самоконтролю

1. *Що таке онтологія?*
2. *Які форми має буття?*
3. *Коли і чому виникла проблема буття?*
4. *Розкрийте зміст понять: існування, реальність, буття.*

5. *Що розуміють під субстанцією?*
6. *В чому проявляється єдність світу?*
7. *Назвіть структурні рівні матерії.*
8. *Що таке рух? Які форми руху відомі науці?*
9. *Що таке простір? Які його властивості?*
10. *Аргументуйте тезу про єдність матерії, руху простору і часу.*

Феноменологія

Тема 8. Свідомість як філософська проблема

8.1. Свідомість як предмет історико-філософського дослідження

Свідомість має складну, багатогранну природу. Крім філософії, свідомість вивчають психологія, медицина, соціологія тощо. Філософія прагне, спираючись а. дані конкретних наук, виробити цілісну теорію свідомості. На ранніх ступенях розвитку філософії відсутнє чітке розмежування ідеального та матеріального в трактуванні психічних явищ. Так, основу свідомих дій Геракліт визначав поняттям логос (думка, закон, суть речей). Але вже у Платона об'єктивний зміст актів свідомості виокремлюється в особливий світ ідей, протилежний всьому матеріальному світу.

В подальшому у різних філософських тлумаченнях на перший план виходить той чи інший бік цієї складної проблеми. Охарактеризуємо підходи щодо вирішення її в основних напрямках філософії.

Для суб'єктивного ідеалізму ідеальне є суб'єктивною реальністю даного суб'єкта, яка і є творцем світу. Тут абсолютизується індивідуальна свідомість і існує загроза переходу до соліпсизму (існують тільки «я», а все інше є моїми відчуттями), а значить, і до неможливості визначення існування чогось іншого. Аби позбавитися абсурду соліпсизму, доводиться припустити виведення суб'єктивної реальності з реальності об'єктивної (матерії) або понадлюдської об'єктивної ідеальної реальності (Бога, світового розуму).

Тому об'єктивний ідеалізм виходить за межі індивідуальної свідомості. Свідомість виступає тут як вища, вічна, об'єктивна, самостійна суть, як активно діюче творче начало у вигляді Бога, світового розуму. Свідомість індивіда і вся матерія є похідними від об'єктивного духу. Ідеальне розуміють як «проект», прообраз світу, а матеріальне — лише як засіб, матеріал для його втілення. Така свідомість не має ніякого відношення до мозку, дух не народжується і не зникає, тому вона може бути зрозумілою тільки з самої себе. Фактично об'єктивний ідеалізм стає на шлях обожнення свідомості.

Згідно з дуалізмом, у віті завжди існували дві самостійні і незалежні одна від одної субстанції — матерія і свідомість. Свідомість є спів вічною матерією, тому відпадає необхідність вирішення питання про її походження. Хоча в рамках дуалізму Р. Декарт вважає, що саме Бог створив одночасно дві взаємозалежні, рівноправні, паралельні субстанції — фізичне та психічне.

Близькою до дуалістичного трактування свідомості є концепція французького філософа, вченого і богослова П'єра Тейяра де Шардена. Він вважав, що в земній матерії була замкнута деяка маса елементарної свідомості, психічної енергії. Тому свідомість така ж «первісна як і матерія. І саме тому вона пробилася на світ до людини розумної із темряви підсвідомого непомітно.

Матеріалізм розглядає свідомість як щось залежне, визначене матеріальними процесами завдяки чому він виходить за межі суто феноменологічного підходу і вказує шлях до розкриття її причин. Проте матеріалістичні погляди на природу і суть свідомості також неоднорідні. Значний крок у розумінні природи свідомості здійснює матеріалізм ХІІ-ХІІІ ст. Він відкидає ідеалістичні та дуалістичні уявлення про свідомість, розглядає її як пізнавальний образ, як відображення світу в мозку людини, як функцію особливим чином організованої матерії. Проте основою вчення про свідомість була механістична теорія Р.Декарта про рефлекси (коли функціонування свідомості пояснювалося законами механіки). А тому свідомість мислилась як результат пасивної механічної реакції організму

(насамперед мозку) на зовнішні впливи навколишнього середовища, що і розглядалися як причини.

Подібний однобічний підхід до проблеми свідомості відкрив широкі можливості для вульгарно-матеріалістичних концепцій. Власне вульгарний матеріалізм зводить ідеальне до матеріального, а думку – до нервово-фізіологічних структур мозку (мозок виділяє свідомість як печінка — жовч). У сучасній західній філософії вульгарно-матеріалістичний напрямок представлений школою наукового матеріалізму, яка вважає, що людський організм підкоряється усім основним принципам теорії Ч.Дарвіна. Свідомість сприймається як продукт діяльності мозку на зразок певної його еманациї, а здатність до свідомого регулювання формується завдяки механізму природного відбору.

Позиція діалектичного матеріалізму інша. Свідомість, по-перше, розглядається як функція головного мозку, по-друге, як необхідна сторона практичної діяльності людини. Питання про походження і сутність свідомості пов'язується з розглядом матерії, яка здатна саморухатись і саморозвиватись. Останнє зумовило можливість зрозуміти природу свідомості як властивість високоорганізованої матерії, як вищу форму її атрибутивної властивості — відображення.

8.2. Духовність, дух, душа, ідеальне. Поняття свідомості та її структура

У звичайному слововжитку поняття «духовне» набуло різних значень. По-перше, воно протиставляється поняттям «матеріальне», «природне». Духовне мислиться як таке, що не несе на собі ознак матеріального світу; виходить за межі природи.

Духовність є певним станом невпинної спрямованості, інтенції людського буття на природу, яка єднає людину з природою і тим самим наділяє людину існуванням. Але духовність виявляє себе і чинником екзистенційності людського буття, його принципової «замежовості» щодо

природи. Тому тільки лишаючись духовним буттям, людина ніколи не може стати «частиною» природи, вона завжди ззовні природи (частиною природи людина стає, лише втрачаючи дух, тобто помираючи). Духовність є внутрішньою енергією переносу зовнішнього існування буття у внутрішній світ людини, у якому вибудовуються будь-які можливі (а нерідко і неможливі) «світопорядки».

Суб'єктом духовності є те, що в історії філософії називали душею. Душевне життя складається з настроїв, почуттів, прагнень, тобто з переживань окремої людини. Поняття «душа» дає можливість виокремити життя нашої волі й наших почуттів як певну цілісність, здатну знайти певне місце в структурі людської особистості. Душа в цьому розумінні опосередковує в людині тілесне й духовне й разом з тим є безпосереднім виявом пов'язаності людини зі світом в усій її безпосередності й суперечливості.

Поняття «дух» означає те, що не є матеріальним, але існує об'єктивно. В історії філософії синонімами поняття «дух» виступають такі поняття: «нус» у Анаксагора, «єдине» у Платона, «світовий розум» Гегеля, «світова воля» Шопенгауера тощо.

Категорія ідеального позначає специфічне для людини відображення об'єкта і дії у вигляді суб'єктивного образу. Ідеальне охоплює всі структурні елементи суб'єктивної реальності. Це будь-яке знання, що існує в формі суб'єктивності, але пов'язане з матеріальними мозковими нейродинамічними процесами.

Більшість визначень поняття ідеального фіксує, специфічний характер, спосіб існування свідомості. І це головне.

Ідеальне за своєю сутністю характеризується конструктивністю, здатністю втілюватись у дійсність шляхом об'єктивації, опредметнення в формах культури.

Свідомість — це вища, властива лише людині та пов'язана з мовою функція мозку, яка полягає в ідеальному, цілеспрямованому відображенні

дійсності, в попередній мисленій побудові дій та передбаченні їх результатів, в розумному регулюванні та самоконтролі поведінки людини. Свідомість — це суб'єктивне відображення об'єктивного світу, це вища форма психічного відображення дійсності.

Поняття «свідомість» не є однозначним. В широкому смислі слова з ним ототожнюють дух, душу, ідеальне, суб'єктивне тощо. Проте свідомість — це не механічна сума елементів, а їх інтегральна складноструктурована цілісність.

Свідомість не зводиться до психіки людини. Поняття свідомості є вужчим порівняно з поняттям «психіка». Психіка складається з таких духовних утворень як свідомість, несвідоме, понадсвідоме, які перебувають у постійній взаємодії.

Найперша ознака свідомості — бути ідеальною реальністю. Ідеальне — це загальна форма існування свідомості як суб'єктивної реальності. Ідея води ні мокра, ні прохолодна, від думки про халву не стане солодко в роті, усі вони ідеальні. З матерією свідомість споріднює реальність, факт буття. Але є багато відмінностей. Так, матерія є об'єктивною, а свідомість — суб'єктивною реальністю; матерія первинна (історично та генетично), а свідомість вторинна; матерія має зміст в самій собі, а свідомість не має власного змісту — її зміст похідний від матерії, його складають ідеальні копії, образи реальних матеріальних подій. І, нарешті, свідомість не підпадає під визначення матерії, тому що її неможливо виявити за допомогою органів чуття ні безпосередньо, ні через прилади. Мається на увазі безпосередня неспостережуваність свідомості. Наприклад, думку або якесь внутрішнє переживання не можна побачити на власні очі, виміряти, зафіксувати у вигляді об'єктивних даних.

До якісних особливостей свідомості молена віднести і її суб'єктивно-об'єктивний характер. Як ідеальне буття свідомість за своєю природою суб'єктивна, бо, по-перше, належить суб'єкту; по-друге, вона відображає дійсність неповно (тобто думка про предмет ніколи не охоплює його

повністю). Суб'єктивність свідомості виявляється також і в тому, що в образи про об'єкти суб'єкт додає щось своє, суб'єктивне «бачення».

Проте, хоч за формою свідомість є суб'єктивною, але за змістом вона є об'єктивною. По-перше, тому що змістом її є об'єктивна реальність, яку вона відображає. По-друге, свідомість усіх людей, окрім власної, знаходиться ззовні і існує незалежно. По-третє, свідомість, виявляючись у мові, у діях людей, стає доступною для інших людей. Саме такий зв'язок об'єктивності та суб'єктивності і забезпечує можливість відтворення в ідеальних образах об'єктивної дійсності.

Свідомість є сферою людської духовності, яка включає в себе світ думок, світ почуттів і волю — тобто вона структурована.

Думки, мислення — це різновид духовного осягнення буття, яке фіксує глибинні, сутніст зв'язки і відношення пізнаваних об'єктів. Емоційно-почуттєва сфера свідомості — це складне, малодосліджене явище. Спроба виділити її структуру і типологізувати їх не вдалась. Емоції — це відображення об'єкта у формі психічного переживання, душевного хвилювання та оцінювального ставлення до того, з чим людина має справу. Емоційну сферу становлять почуття (радість, горе, любов, ненависть), афекти (лють, жах, відчай), пристрасті та самопочуття. У емоціях предмети відображаються не в образах, а в їхньому ставленні до людини, суспільства, їхніх потреб, інтересів. Мотиваційно-вольова сфера представлена мотивами, інтересами суб'єкта у єдності із здібностями у досягненні цілей.

8.3. Свідомість та несвідоме

Поряд із свідомістю у «внутрішньому світі», психіці людини існує рівень несвідомого. Сьогодні це визнала більшість вчених. Вважають, що несвідоме — це сукупність психічних явищ, станів, які, хоча і існують, але ніколи не усвідомлюються.

До несвідомого належать сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стани неосудності, а також інстинкти та запорогові відчуття.

До структури несвідомого зараховуються також автоматизми та інтуїція, які можуть зароджуватися на рівні свідомості, а з часом поринати в сферу несвідомого. Своєрідний ірраціональний, «залишок» завжди зберігається і в таких почуттях як віра, надія, любов. У глибинах несвідомого схований механізм протікання численних парапсихологічних явищ (яснобачення, телепатії тощо).

Концепція несвідомого розвивається багатьма напрямками сучасної філософії та психології, відбивається у практиці різних сучасних художніх течій, особливо в кіно. А початок свій вона бере з концепцій несвідомого Г.Лейбніца, який тлумачив його як нижчу форму душевної діяльності людини, що лежить за межами свідомих уявлень. На початку XIX ст. розпочалося власне психологічне дослідження несвідомого. За концепцією Й.Ф.Гербарта, несумісні ідеї можуть вступати між собою в боротьбу, в результаті чого більш слабкі витісняються з свідомості, але продовжують на неї впливати; Дослідження в галузі психології дозволили зафіксувати психічну діяльність, що не усвідомлюється людиною. Ця лінія одержала розвиток в концепціях К.Маркса та З.Фрейда.

К.Маркс, діючи як «соціальний психоаналітик» (Е.Фромм), відкрив неусвідомлену мотивацію, детермінацію свідомості. Під прихованою зовнішньою детермінацією свідомості він розумів соціальне несвідоме. Справа в тому, що свідомість «вплетена» в матеріальні відносини людей, а вони складаються способом, який не залежить від волі та свідомості окремих людей, і, більше того, навіть складають об'єктивну закономірність, від якої людина попадає в залежність. Така залежність людині незрозуміла, вона не бачить і не усвідомлює її. Незрозумілість для свідомості її залежності від зовнішніх детермінант виступає основою людського рабства. К.Маркс прагнув звільнити свідомість людини від диктату соціального несвідомого шляхом усунення тих соціальних та економічних сил, які формують невидимим і таємним для людей способом їх думки та переживання. Тобто несвідоме, за Марксом, має суспільний характер, а тому його подолання може

відбутися тільки в ході суспільних змін. Люди не можуть стати свободними від рабства несвідомого поодинці: необхідним є звільнення всього суспільства.

З.Фрейд, як і К.Маркс, також вважав, що несвідоме є причиною і основою людського духовного рабства, але не соціальне, а індивідуальне несвідоме. Свідомість індивіда є рабом свого власного несвідомого, яке тисне на свідомість «тваринними» інстинктами, викликаючи неусвідомлені переживання та душевні хвороби. На відміну від Маркса, Фрейд жорстко не пов'язує свободу людини з суспільними змінами. Він виходить з того, що в будь-якому суспільстві людину можна перетворити в свободну, яка самотійно визначає свою долю, якщо зробити усвідомленим її індивідуальне несвідоме.

В цілому людина ще багато чого не знає про зміст, можливості, механізм функціонування людської психіки, а особливо несвідомого, про що свідчать практика психоаналізу і медитації (зокрема, йога). Але одне вже зрозуміло, що несвідоме містить у собі багаті можливості, які стимулюють раціональні аспекти людської життєдіяльності, розширюють поле творчих можливостей людини.

Несвідоме характеризується Фрейдом переважно негативно; в нього витісняється те, що суперечить нашим уявленням про належну поведінку, пристойність тощо, потім все це тисне на свідомість, вимагаючи реалізації, тому його треба постійно «приборкувати». Інший підхід виявив К.Г.Юнг. Він звернув увагу на сталі структури неусвідомлюваного, незалежні від індивідуального життєвого досвіду. Вони дістали в нього назву архетипів. Це форми колективного несвідомого, які відіграють у культурі конструктивну, організуючу роль. Завдяки архетипам здійснюється смисловий зв'язок епох і генерацій, підтримується духовна цілісність культури.

Але хоч би як витлумачувати несвідоме, позитивно чи негативно, воно є істотною складовою загальної системи людської психіки. Понад те, свідомість і несвідоме суттєво доповнюють одне одного. Наприклад,

свідомість відзначається дискретністю. Сприйняття, думки ми можемо відрізнати між собою. А несвідоме, навпаки, є континуальним. Тут панує безперервність потоку смислів. Акти свідомості підлягають контролю, перевірці, повторенню, координовані в часі. Несвідоме ж позбавлене цих ознак. Свідоме найкраще виражається в вербальних формах, а несвідоме виявляє себе переважно мовою символів.

Таким чином, розгляд людської психіки та свідомості в різних її структурних аспектах переконує нас в тому, що це — цілісна система.

8.4. Генезис свідомості

Свідомість сучасної людини є продуктом як всесвітньої соціальної історії, так і природної передісторії, розвитку своїх суто біологічних передумов. Матеріалістичний підхід до розкриття проблеми свідомості з необхідністю ставить питання про реальну можливість зародження свідомості у ході розвитку матерії. Погляд на матерію як на мертву, інертну та аморфну субстанцію вже давно спростований філософією та наукою. Починаючи з Епікура, а в Новий час із Спінози, матерія розглядається як причина самої себе, а тому різні форми активності матерії притаманні їй зсередини; вони само реалізуються завдяки її нескінченному руху, змінам та розвитку. Ще далі просунувся Дідро, коли висловив припущення, що у самому фундаменті матерії є особлива властивість, по суті схожа з відчуттями, з якої з часом і виникає здатність до відчуттів, а згодом — мислення. Для підтвердження припущення Дідро навів приклад з яйцем та курчам. Яйце не має здатності до відчуттів, а живе курча має. Отже, здатність до відчуттів виникає з неоду-хотвореної матерії. В подальшому теорія про зв'язок матерії та свідомості була детально розроблена в діалектичному матеріалізмі В.Леніним. Тут свідомість розуміється як атрибут матерії, результат розвитку можливостей, що є у самій матерії, як специфічно людська, вища форма відображення матерії. Тому провідною (нерелігійною) концепцією походження людської свідомості вважається теорія відображення

в сучасній її трактовці. Вона знаходить своє підтвердження в різних галузях сучасної науки — від фізики до антропосоціогенетики.

Властивістю відображення володіє вся матерія і зумовлено це універсальною взаємодією предметів і явищ. Саме відображення означає здатність матеріальних явищ, предметів, систем в процесі взаємодії відтворювати в своїх структурах особливості інших явищ, предметів та систем. Відображення проявляється в якісно різних формах, але всім їм притаманні загальні риси: 1) будь-який тип відображення є результатом впливу одного об'єкта на інший; 2) у об'єкті, який був підданий дії, залишається слід, який відтворює особливості структури діючого об'єкта; 3) цей слід впливає на подальше-функціонування та розвиток об'єкта.

Навіть побіжний аналіз загальних рис відображення свідчить про його інформаційний характер (відбиток, «слід» одного об'єкта в іншому впливає; на подальший його розвиток). Інформація є об'єктивною стороною процесу відображення як властивості всієї матерії. Вона також всезагальна. Відображення за такого його розуміння спроможне долати межу наявного буття і переходити в не наявне, нове, тому що воно здатне активно відтворювати дійсне буття речей у формі можливостей, тенденцій розвитку інших речей, організовувати спрямований вплив на систему і тим самим детермінувати її новоутворення.

Сучасне природознавство підтвердило і інше філософське положення — про саморозвиток, самоорганізацію всієї матерії (а не тільки органічної). «Сліди» зовнішньої взаємодії при відображенні не є статичними, вони вступають у взаємодію уже в середині системи, що отримала їх. В результаті це приводить до ускладнення відображення аж до етапу духовного життя людини.

Рациональна філософія та сучасна природознавство стверджують, що, спираючись на всезагальні принципи відображення, інформації та самоорганізації матерії, можна достатньо впевнено говорити про життя як космічний феномен, який, правда, у Всесвіті реалізується локально.

Серйозним підтвердженням цього положення є відкриття так званих світових констант, їх значення таке, що вони в принципі роблять логічним, закономірним потенційне виникнення життя внескінченній матерії як результату її саморозвитку. Це положення має назву антропного принципу.

Еволюція форм відображення:

- 1) неорганічне відображення;
- 2) органічне відображення;
- 3) соціальне відображення.

Відображення в неживій природі є найпростішим і відбувається на механічному, фізичному, хімічному рівнях. Тут відбувається переважно руйнація чи якісна зміна об'єкту, що зазнав впливу, або виникає проста подоба оригіналу, його копія (відбиток, дзеркальне відображення). Найбільш високого рівня у неживій природі відображення набуває в хімічних (колоїдних) системах, розвиток яких і розглядають як передумову виникнення життя. Цим системам властиве звикання, захист, своєрідні хімічні аналоги пристосовницької діяльності живих істот.

По-іншому проявляється відображення як всезагальна властивість матерії у живій природі. Виникнення життя — найвеличніший стрибок у розвитку матерії, пов'язаний з появою біологічних форм відображення, які вміщують в собі в «знятому» вигляді фізико-хімічні форми відображення, але не зводяться до них. Першою допсихічною формою відображення є подразливість. Це вибіркова фізіологічна реакція без нервового живого організму на змінні умови навколишнього середовища.

Початкову форму психічного відображення становлять відчуття, матеріальною основою яких є нервові клітини, тільки-но «створені» матерією. Саме тут вперше з'являється ідеальне у вигляді суб'єктивних образів — спочатку відчуттів, а потім з організацією нервових клітин в систему — сприйняття та уявлень. На уявленнях закінчуються біологічні передумови людської свідомості. Основним результатом до соціальних етапів відображення став мозок. Для появи власне людської свідомості ця умова

необхідна, але недостатня, адже цілі та зміст людській діяльності задає йе мозок як такий, а соціальний спосіб життя людини. Тому коротко розглянемо соціальне відображення.

Ми пересвідчилися, що людська свідомість є закономірним явищем, яке має природне (а не надприродне) походження. Не применшуючи значення біолого фізіологічних передумов у виникненні свідомості, слід підкреслити, що на певному етапі вони перестають забезпечувати виживання біологічного виду — визначальну роль починає відігравати суспільно-історична діяльність людини. Саме трудова діяльність, праця була тією формою пристосування до середовища, яка викликала появу нової форми відображення — свідомості. Мислення людини спочатку було вплетене в її трудову діяльність безпосередньо, а з розвитком праці та свідомості ставало все більш опосередкованим та абстрактним.

Людська свідомість опосередкована мовою. Свідомості поза мовою не існує. Мова виступає зовнішньою матеріальною оболонкою думки, засобом пізнання, спілкування, збереження та передачі суспільного досвіду та інформації. Суть мови проявляється в її двоєдиній функції — слугувати засобом спілкування і знаряддям мислення. Мова та свідомість утворюють суперечливу єдність, де визначальною стороною виступає свідомість. Мова впливає на свідомість в тому розумінні, що нав'язує думці деяку примусовість, спрямовуючи неповторні, емоційно забарвлені думки у визначені канали мовних форм. Стиль мислення в різних народів також спричинений різними мовами. Але мислення головним чином детермінується своїми зв'язками з дійсністю, а мова може лише частково модифікувати форму та стиль мислення.

Питання для самоконтролю

1. *Як співвідносяться між собою поняття «дух», «душа», «ідеальне» та «свідомість»?*
2. *Чому мова є матеріальною?*

3. *Порівняйте основні концепції походження свідомості.*
6. *Як довести нематеріальність свідомості?*
7. *В чому проявляється вторинність» свідомості, її залежність від матерії?*
8. *Чи можливо зрозуміти природу людської свідомості, вивчаючи тільки мозок?*
9. *Як ви розумієте співвідношення відображення і свідомості?*
10. *Яку роль у житті людини відіграє несвідоме?*

Гносеологія та методологія

Тема 9. Діалектика та її альтернативи

9.1. Класична теорія розвитку. Діалектика

Людство здавна хвилювали питання, чи змінюється навколишній світ; якщо змінюється, то чи є в цих змінах спрямованість, чим вони зумовлені, яке їх джерело тощо. Уже первісне мислення мало своєрідні уявлення про мінливість світу. На основі цих роздумів виникає перша спроба розробки філософської концепції розвитку. Мається на увазі антична діалектика. Грецькі мислителі і, найперше, Геракліт розглядали світ як вічно рухомий та мінливий, такий, що перебуває у вічному становленні. Саме становлення є результатом вселенської роздвоєності світу на протилежні сторони (сухе — вологе, праве — ліве, добро — зло тощо), єдність та взаємоперехід яких і є джерелом розвитку світу. Уявлення древньогрецьких філософів склали ядро і сучасного розуміння діалектики.

У вигляді стрункої теоретичної системи діалектика вперше викладена в творах представника німецької класичної філософії Г.Гегеля. Приведено в чітку систему категоріальний апарат діалектики, сформульована сукупність діалектичних закономірностей, але відбивають вони, за Гегелем, не універсальні зв'язки світу, а логіку розвитку «світового розуму» або «абсолютної ідеї». Світ як вторинний повинен підпорядковуватись законам

діалектичної логіки. Саме тому концепція розвитку Г.Гегеля має назву — ідеалістична діалектика.

Представники німецького матеріалізму К.Маркс та Ф.Енгельс, критично переробивши діалектику Гегеля, створили відносно завершену класичну теорію розвитку — матеріалістичну діалектику. Діалектико-матеріалістична концепція виходить з того, що розвиток є вічним та нескінченним процесом заміни старого новим на основі внутрішніх джерел саморозвитку матерії.

Зміст діалектики послідовно охоплює такі: фундаментальні поняття як зв'язок, взаємодія, рух, розвиток. Вихідним є твердження про те, що єдність і цілісність матеріального світу полягає у вічних та універсальних взаємозв'язках. Тому базисною основою або принципом діалектики є *принцип зв'язку*.

Поняття «взаємодія» також має об'єктивний та універсальний характер і відображає процеси взаємовпливу взаємопов'язаних об'єктів, що, в свою чергу, спричиняє їх взаємну зміну, тобто рух. Розвиток також є рухом, але не всякий рух є розвитком. Матеріалістична діалектика фіксує властивості процесу розвитку: спрямованість змін, їх незворотність, спадковість, виникнення нового — саме це відрізняє розвиток від руху. В такому розумінні *розвиток* також є принципом діалектики.

Таким чином, діалектика є вченням про універсальні зв'язки та розвиток матеріального та духовного світу. Діалектику матеріального світу називають ще об'єктивною, оскільки зміна та розвиток відбуваються тут незалежно від суб'єкта. Діалектику духовного світу називають ще суб'єктивною; вона є похідною від об'єктивної і вимагає гнучкості та змінності понять свідомості — алегнучкості не довільної, а відповідної змінам матеріального світу.

9.2. Закони та категорії діалектики

Діалектика виділяє і досліджує зв'язки — об'єктивні, необхідні, суттєві, стійкі, внутрішні, повторювані, універсальні — тобто закономірні. Ще Гегель відкрив, а марксизм переосмислив на матеріалістичній основі три закони діалектики:

1. Закон єдності та боротьби протилежностей. Цей закон вважають ядром діалектики, поскільки саме він вказує на внутрішнє джерело саморозвитку світу, відповідаючи на питання, *чому* світ розвивається. Категорії закону: протилежність, суперечність, тотожність, відмінність. Вихідною умовою закону є положення про те, що всі предмети, явища, процеси є внутрішньо суперечливими, і саме ця суперечність являє собою джерело зміни об'єктів, будь-якого руху та розвитку. Суперечністю називається відношення, яке характеризується єдністю протилежних сторін об'єкта і водночас постійною боротьбою між ними. Але суперечність — це не тільки відношення протилежних сторін, а й процес їх розгортання всередині об'єкта, ступенями якого є тотожність, відмінність, протилежність, конфлікт. Категорія тотожності означає початковий ступінь розвитку суперечності, коли протилежні сторони єдиного в деяких моментах можуть співпадати, взаємопроникати, взаємозумовлюючи одна одну. З часом тотожність переходить в стан відмінності та суттєвої відмінності протилежностей — коли об'єкт в процесі розвитку стає відмінним від самого себе (яким він був на стадії тотожності). На останній стадії розвитку суперечності протилежні сторони повністю переходять в стан конфлікту, «відкритої» боротьби, результатом якої є розв'язання суперечності через зникнення даного об'єкта та створення нового (нової якості).

Суть закону: розвиток об'єктивного матеріального світу та пізнання здійснюється шляхом роздвоєння єдиного на взаємовиключні протилежні сторони, взаємовідносини між якими (тотожність, відмінність, протилежність), з одного боку, характеризують єдине як цілісність, а з іншого

— складають внутрішній імпульс його зміни та розвитку, тобто перетворення в інший об'єкт.

2. *Закон взаємного переходу кількісних та якісних змін.* Він описує механізм зміни об'єктів і відповідає на питання, як, яким чином відбувається розвиток. Категорії закону: якість, кількість, властивість, міра, стрибок.

Якість — це об'єктивна, цілісна, відносно стійка сукупність ознак, які визначають суть та специфіку даного об'єкта. Якість ідентична буттю об'єкта. Якість проявляється через властивості. Властивість — це спосіб виявлення певної сторони об'єкта по відношенню до інших об'єктів, з якими він вступає у взаємодію. Кількість відображає такі параметри об'єкта як величина, обсяг, вага, розміри, темп руху тощо, тобто все те, що можна виразити числом,

Вихідною умовою дії закону є специфіка якості та кількості. Категорія якості знаменує собою відносний спокій, стійкість (у вигляді кінцевого об'єкта), тому розвивається вона не постійно, а дискретно, стрибкоподібно. Через категорію кількості, навпаки, проявляє себе абсолютний неперервний рух, змінність. Тому, щоб об'єкт не зник зразу після своєї появи, якість «начебто» надає певний простір для постійних кількісних накопичень. Але тільки до певної міри. Міра — це є та межа, до якої ще можуть бути можливими кількісні накопичення без зміни даної якості. При переході межі міри відбувається стрибок тобто зміна якості (об'єкта). В новому об'єкті процес повторюється.

Суть закону: кількісні накопичення всередині даної якості, перевищивши міру, з необхідністю викликають якісні зміни, які, в свою чергу, приводять до нових кількісних показників всередині вже нової якості.

3. *Закон заперечення заперечення.* Він вказує на загальний напрям розвитку і відповідає на питання, куди розвивається світ. Категорії закону: метафізичне заперечення, діалектичне заперечення, заперечення заперечення, тріада, спіралевидність, спадковість, спрямованість.

Розвиток світу відбувається шляхом постійного переходу від старого до нового. При цьому зі «старим» можна вчинити двояко: по-перше, знищити його, перервавши таким чином перспективу подальшого розвитку об'єкта; таке заперечення називається метафізичним, воно має місце в дійсності, але не є визначальним і, по-друге, «зняти» старе в новій якості (за Гегелем, термін «зняття» означає також знищення старого, але неповне, з утриманням в новому в критично переробленому вигляді всього позитивного, цінного зі старого). В цьому випадку зберігається зв'язок між новим та старим, спадковість, а також подальша перспектива розвитку об'єкта. Саме таке заперечення — діалектичне — домінує у світі.

Але процес розвитку не зупиняється на першому, діалектичному запереченні: для завершення дії закону потрібний ряд заперечень — поки процес не ввійде в стадію заперечення заперечення. Заперечення заперечення означає: 1) утримання та синтез всього позитивного з вихідного пункту та його діалектичного заперечення, коли долається їх однобічність і створюється вища цілісність; 2) повернення начебто до старого, тобто повторення вихідного пункту, але на новій, більш високій основі. Цикл дії закону завершений — заперечення заперечення є одночасно завершальною фазою в розвитку об'єкта та новим вихідним пунктом для подальшого розвитку.

Ця схема описана Гегелем у вигляді так званої тріади (потрійності) і є дещо спрощеною. Найчастіше перед переходом на стадію заперечення заперечення діалектичних заперечень може бути значно більше (скажімо, в періодичній таблиці хімічних елементів — сім).

Формою прояву закону заперечення заперечення вважають спіраль, яка весь час розширюється — на спіралі можна наочно показати спадковість, повторюваність, тимчасову стагнацію, але одночасно і загальну поступальність та висхідний характер розвитку.

Суть закону: розвиток матеріального світу відбувається через поєднання циклічності та поступальності - ряд діалектичних заперечень

старого завершується начебто поверненням — але на більш високій основі — до вихідного пункту.

Крім принципів та законів теорія діалектики включає в себе категорії. Це всезагальні, універсальні форми мислення, форми узагальнення реального світу пізнанням — через відображення пізнаючою свідомістю всезагальних взаємозв'язків, властивостей та відношень між предметами об'єктивного світу та фіксації їх в термінах мови. Вони є об'єктивними за змістом, суб'єктивними за формою і бувають парними та непарними. Скажімо, основні закони діалектики формулюються тільки через непарні категорії, такі як суперечність, кількість, якість, заперечення тощо. Крім них, Аристотелем відкрито шість пар категорій, які ще називають «малими законами». До парних категорій діалектики належать: загальне та одиничне, причина та наслідок, необхідність та випадковість, сутність та явище, зміст та форма, дійсність та можливість. Коротко розглянемо їх суть:

- *загальне та одиничне* — риси та зв'язки, які притаманні лише даному матеріальному об'єкту, складають категорію одиничного. Повторювані, спільні, типові риси та зв'язки окремих матеріальних утворень складають в пізнаючій свідомості категорію загального. Одиничне є суттєво розмаїтим і не існує інакше як у тій зв'язці, яка веде до загального. Загальне знаходиться в одиничному, воно приблизно охоплює певний клас одиничних об'єктів; воно бідніше, але глибше, тому що об'єднує в собі тільки суттєві зв'язки одиничного;

- *причина та наслідок* — причина — це явище, дія якого з необхідністю приводить до виникнення іншого явища, яке називається наслідком. Причина завжди передує наслідку, викликаючи його, але наслідок не є панівним, він чинить активний зворотний вплив на «свою» причину, стаючи, в свою чергу, причиною іншого наслідку. Тому об'єктивний матеріальний світ «пронизаний» причинно-наслідковими ланцюгами, які складають зміст принципу детермінізму — твердження, що в світі абсолютно все має свою причину (пов'язану з умовами);

- *необхідність та випадковість* — необхідність — це такий розвиток явищ, який випливає із внутрішнього стійкого зв'язку об'єктів і має бути неминуче. Випадковість визначає проблематичність та необов'язковість виникнення об'єктів, її неможливо передбачити. Випадковість є формою вияву необхідності та її доповненням, вона є побічною і може лише прискорювати або сповільнювати необхідний процес;

- *зміст та форма* — під змістом розуміють єдність всіх взаємодіючих елементів даної матеріальної системи. Форма — це принцип організації, впорядкованості того чи іншого змісту. Визначальною стороною змісту є його змінність, а форми — постійність, тому форма є більш консервативною; вона на початковому етапі розвитку об'єкта відповідає змісту, а потім сповільнює його розвиток. В кінці кінців зміст руйнує форму, але при цьому міняється і сам, знищуючи весь об'єкт;

- *сутність та явище* — під сутністю розуміють внутрішню, глибинну, відносно приховану та стійку сторону об'єкта, це головне в змісті. Явище — це категорія, яка відображає зовнішні, більш змінні характеристики об'єкта, воно чуттєво сприймається, тоді як сутність пізнається тільки нарівні абстрактного мислення. Сутність співмірна з категоріями «загальне», «необхідність», «закон». Пізнати сутність можна тільки через явище;

- *можливість та дійсність* — можливість — об'єктивно існуюча тенденція виникнення об'єкта, що зумовлюється певною закономірністю, це внутрішня потенційна дійсність. Дійсністю називають реалізовану можливість, все те, що має наявне буття. Кожна дійсність вміщує в себе «віяло можливостей», але реалізується лише одна — реальна (конкретна), — тому що саме вона виявляє закономірну, суттєву тенденцію розвитку даного об'єкта. Формальна (абстрактна) можливість виявляє несуттєву тенденцію розвитку об'єкта, тому має низьку імовірність для переходу в дійсність (але вона допускається законами буття).

Таким чином, згідно діалектики, змінність світу відбувається по безальтернативній лінії розвитку, який вміщує в себе головним чином

системність, впорядкованість, закономірність, необхідність. Регрес і колові рухи також в принципі є можливими, але вони не мають вирішального значення, а панування випадковостей, в матеріальному світі просто не може бути, поскільки вони не піддаються системному раціональному осмисленню. Розвиток розуміється як процес, що здійснюється за законами «залізної» логіки та необхідності. Але сучасна наука стверджує, що в такому варіанті діалектика не може претендувати на роль універсальної філософської концепції розвитку і її необхідно доповнити таким вченням як синергетика.

9.3. Становлення сучасної філософської концепції розвитку. Синергетика

Засновником синергетики вважають бельгійського філософа та хіміка Іллю Пригожина, а представниками Г. Хакена, С. Курдюмова та ін.

Нова теорія розвитку ґрунтується не тільки на уявленні про організованість і порядок, але і на уявленнях про безладдя, хаос, випадковість як співмірних першим. Як виявилось люди живуть в нестационарному універсумі, де нерозривно пов'язані три поняття: випадковість, незворотність, унікальність. Діалектична ідея розвитку не нівелюється, а навіть навпаки: формується концепція глобального еволюціонізму як системи уявлень про всезагальний процес розвитку природи, самоускладнення в різноманітних його конкретно-історичних формах, Виявляється, самоорганізація, еволюція властиві не тільки біологічним організмам, а й всім макроскопічним тілам, елементарним часткам, всім типам фізичних взаємодій. Світ проголошується не просто існуючим, а постійно виникаючим — через послідовність деструктивних та креативних станів, в яких важливу роль відіграють не тільки визначені, організовані, а й стохастичні, нелінійні, хаотичні, випадкові процеси. При цьому хаос не є абсолютною антитезою гармонії, а необхідним перехідним станом від одного рівня впорядкованості (де «працює» діалектика) до іншого. Причому, саме випадковість визначає можливі шляхи блукання по полю можливих шляхів розвитку. Навіть в найбільш стабільній,

рівноважній, закономірно влаштованій системі існує постійна можливість непередбачуваних флуктуацій (випадкових незначних змін початкових умов), які неминуче приводять впорядковану систему до стану деструкції та безладдя. Переходячи через поріг стабільності, система потрапляє в критичний стан, вихід з якого до нової закономірності пролягає через точку біфуркації (критичне значення параметрів системи, при яких можливим стає незворотний стрибок в новий, закономірний, організований стан). Але і тут все відбувається випадково. Навіть малі флуктуації можуть привести до спонтанної організації системи, а великі можуть затухнути. Але врешті, з необхідністю флуктуації все-таки виводять систему зі стану хаосу до стану закономірного розвитку. Механізм тут наступний: перед нелінійною, нестабільною системою існує спектр шляхів можливого розвитку. Ці шляхи описують ідеальні форми реально можливих утворень і зветься атракторами (відносно стабільний стан системи, який притягує все розмаїття її траєкторій), до яких тільки і може еволюціонувати система.

Отже, синергетика обґрунтовує думку, що, по-перше, хаос є необхідним для народження нового: хаос є конструктивним початком, джерелом, передумовою та основою процесу розвитку — причому, руйнуючи, хаос будує, а будуючи, приводить до розрухи; по-друге, саморозвиток здійснюється через несталість, альтернативність, випадковості, стохастичні процеси у відкритих складноорганізованих системах. їх поведінка непередбачувана і зовсім не тому, що людина не має засобів простежити та прорахувати їх траєкторії, а тому, що світ так влаштований. Але, обґрунтовуючи принципову непередбачуваність майбутнього (майбутнє жорстко не фіксується), сучасна наука все ж не заперечує, що сучасність і майбутнє залежать від минулого. Не визначаються, а залежать. Це дає певні шанси. Знання можливих тенденцій сучасності, що. справляють певний вплив на майбутнє, — ось що необхідно знати, і таке знання є доступним. Становлення сучасної філософської концепції розвитку формує методологічні основи такого пізнання та діяльності.

9.4. Альтернативи концепції розвитку

Бизнання філософської концепції розвитку не є повсюдним. В філософії певного поширення набула спекуляція на окремих діалектичних положеннях та їх абсолютизація. Так, діалектична теологія (К.Барт, П.Тілліс), визнаючи діалектичні суперечності людського буття, трактує їх як такі, які ніколи не можна вирішити, тобто в трагічному світлі.

Представники екзистенціальної діалектики (К.Ясперс, Ж.-П.Сартр) визнають тільки суб'єктивну діалектику, ірраціональну та заперечувальну.

Так звана негативна діалектика (Т.Адорно) вважає, що сучасному несправедливому суспільству слід протиставити тотальне заперечення, доводячи його до абсолютної негоції — позитивні моменти закону заперечення заперечення слід вилучити, тому що всезагальне відчуження знищує будь-яку надію на позитивну перспективу*

До альтернатив діалектики як теорії та методу пізнання належать також догматизм, релятивізм, софістика, еклектика та метафізика. Догматизм — це спосіб розгляду теоретичних та практичних проблем без врахування змін в об'єктивному світі та пізнанні, обставин місця та часу, — тобто в догматизмі перебільшується момент абсолютності істини. В релятивізмі навпаки — перебільшується момент її відносності.

Софістика вимагає приймати за правильні докази, які базуються на некоректному, навмисному порушенні законів логіки — тобто вона вчить переконливо захищати будь-яку точку зору (можна довести, що смерть є зло — для вмираючого і благо — для служби ритуальних послуг тощо). Подібною алогічною концепцією є і еклектика, яка довільно але, як правило, ненавмисне поєднує різноманітні погляди, ідеї, принципи, різні сторонні речі, спотворюючи таким чином істину.

Особливо треба виділити метафізику як протилежний діалектиці метод мислення, — по-перше, тому що вона протистоїть діалектиці практично у всьому; по-друге, тому що вона є тотожною здоровому людському глуздові.

На. противагу діалектиці метафізика вважає, що в ході розвитку старе повністю знищується; поступальність розвитку розуміє як пряму лінію або вічне коло; не визнає внутрішніх суперечностей як джерела саморуху матерії, а тому причину розвитку вбачає в зовнішніх силах; сам розвиток розуміє як чисто кількісний процес зменшення або збільшення; твердить, що явища і об'єкти світу є взаємо ізольованими та незмінними у своїй сутності тощо. Таким чином, метафізика будує однозначну, статичну, поверхневу та умоглядну картину світу, що не відповідає дійсності. Як таке бачення світу проявляється в здоровому людському розумі? Річ або існує або не існує; річ не може бути сама собою і одночасно іншою; позитивне та негативне абсолютно заперечують одне одного; істота або жива або мертва; будь-що росте — значить збільшується тощо.

Такий поверхневий, обмежений та приблизний спосіб мислення є правомірним і навіть необхідним в рамках людського побуту. Він спрощує бачення світу та створює стереотипні, звичні, повторювані ситуації, в яких пересічній людині легше орієнтуватися «за зразком». Але при виході на широкий простір наукового дослідження всі переваги метафізичного способу мислення переходять у свою протилежність і він починає суттєво тормозити процес пізнання та діяльності.

Питання для самоконтролю.

1. *Як тлумачили процес розвитку античні філософи?*
2. *В чому полягає обмеженість механістичного підходу до розуміння розвитку?*
3. *Що таке синергетика?*
4. *В чому полягають недоліки здорового людського глузду?*
5. *Як співвідносяться діалектика та синергетика?*
6. *Чому класична концепція діалектики не може претендувати на статус універсальної концепції розвитку?*
7. *Що таке «точка біфуркації»?*

8. *Яка роль флуктуацій в синергетиці?*

Тема 10. Теорія пізнання як соціально-опосередковане відношення людини до світу

10.1. Суть, структура та принципи пізнання

Умови, механізм, принципи та форми пізнавальної діяльності людини досліджує такий розділ філософії як теорія пізнання (гносеологія). Пізнання — це сукупність процесів отримання, переробки та використання інформації про світ і саму людину. В історії філософії існували різні підходи до можливостей людини здобути істину про навколишній світ. Одні філософи (Піррон, Берклі, Юм, Кант та ін.) вважали, що адекватне пізнання світу не є можливим в принципі. Вони склали спочатку табір скептицизму, який потім розгорнувся в табір агностицизму. Інші філософи та філософські школи, навпаки, впевнені в принциповій можливості людини адекватно пізнати навколишній світ. До цього табору належить і сучасна раціональна матеріалістична філософія.

Процес пізнання, будучи процесом активного, творчого відтворення дійсності у свідомості людини в результаті її діяльного предметно-практичного відношення до світу можливий лише при взаємодії людини з явищами природи, дійсності. Цей процес в гносеології осмислюється через категорії «суб'єкт» та «об'єкт». Суб'єкт пізнання — це окремих індивід, соціальна група, клас або суспільство в цілому — тобто той, хто здійснює активну пізнавальну діяльність. Ті конкретні явища, речі, процеси, на які безпосередньо спрямована пізнавальна активність суб'єкта, прийнято називати об'єктом пізнання.

Звідси пізнання — це специфічна взаємодія суб'єкта та об'єкта, конкретна мета якої — істина та розробка моделей і програм, спрямованих на освоєння об'єкта відповідно до потреб суб'єкта. Таким чином, гносеологія вивчає особливий тип відносин між суб'єктом та об'єктом — пізнавальний. Цей тип

відносин включає в себе три компоненти: суб'єкт, об'єкт та знання, яке є результатом процесу пізнання.

Основою будь-якого знання є пізнавальний образ. Він є єдністю протилежностей — з одного боку, він є копією об'єкта (і об'єктивним за змістом), з іншого — не є копією об'єкта: 1) він завжди належить суб'єкту, який відображає об'єкт з різною мірою адекватності; 2) дійсність відображається в ньому не лише з точки зору сущого, а й можливого.

Принципи пізнання:

1. Принцип об'єктивності стверджує: об'єкт пізнання існує поза і незалежно від суб'єкта і самого процесу пізнання. Звідси випливає методологічна вимога — речі і явища потрібно пізнавати такими, якими вони є самі по собі, і не вносити в отримані результати нічого від суб'єкта.

2. Принцип пізнаваності виступає проти позицій скептицизму та агностицизму і стверджує — не існує жодних принципових кордонів на шляху безкінечного руху суб'єкта до дедалі адекватнішого і вичерпнішого знання реальності.

3. Принцип відображення є першою умовою наукового розуміння феномену пізнання. Він стверджує: за своєю суттю пізнання об'єкта є процесом відображення його в голові людини, основою якого є ідеальний гносеологічний образ (а не знак, символ). На природничонауковому рівні відображувальну сутність процесу пізнання підтвердила теорія інформації.

4. Принцип визначальної ролі практики в процесі пізнання — визнання суспільно-історичної, предметно-чуттєвої діяльності людини щодо перетворення природи, суспільства та самої себе. Практика визнається основою, рушійною силою, метою пізнання та критерієм істинності знання.

5. Принцип діалектики тобто визнання необхідності застосування до процесу пізнання основних принципів, законів, категорій діалектики. Він конкретизується в принципі історизму, який вимагає розглядати усі предмети та явища в їх історичному виникненні та становленні, а також через призму

історичних перспектив їх розвитку та зв'язку з іншими явищами та предметами дійсності.

6. Принцип творчої активності суб'єкта в пізнанні — оскільки суб'єкт відображає не тільки дійсне, а й можливе, не тільки теперішнє, а й майбутнє в теперішньому, він здатний до ідеального конструювання нових предметних реалій «світу культури», «другої реальності». Відображення та творчість — дві найважливіші функції пізнаючого мислення.

10.2. Чуттєве та раціональне пізнання, їх форми та взаємозв'язок

Більшість філософських систем виділяють два основних рівні або етапи пізнання — чуттєвий та раціональний. Початковим етапом пізнання є чуттєва діяльність (або чуттєве пізнання). Вона є складною синтетичною єдністю таких форм як відчуття, сприймання, уявлення, опосередкованих, звичайно, практикою (що обумовлює їх активний, діяльнісний характер).

Відчуття — це відображення окремих властивостей об'єктів внаслідок їх безпосереднього впливу на органи чуття людини.

Сприйняття — це чуттєве відображення об'єктів в сукупності притаманних їм властивостей при безпосередній дії їх на органи чуття людини. Це вже якісно новий, цілісний, багатоаспектний образ дійсності, який не є механічною сумою відчуттів.

Уявлення — це чуттєвий образ, який відтворює властивості дійсності за відбитими в пам'яті слідами об'єкта, який раніше сприймався суб'єктом безпосередньо.

Чуттєве відображення є необхідною стороною пізнання, оскільки є єдиним безпосереднім джерелом будь-якого знання. Це початковий етап пізнання дійсності. Але чуттєве пізнання приймає статус знання лише тоді, коли функціонує в органічній єдності з діяльністю мислення, яке тільки і здатне вивести його за межі безпосередньої чуттєвості, узагальнити та поглибити чуттєві дані про дійсність. Тому вищим рівнем або етапом

пізнання є пізнання раціональне (його ще називають абстрактним мисленням).

Раціональне пізнання — це процес активного, цілеспрямованого, узагальненого, опосередкованого, суттєвого та системного відтворення дійсності і творчого перетворення її в таких логічних формах як поняття, судження, умовиводи, категорії.

Поняття — це форма раціонального пізнання, в якій відображаються типові, суттєві ознаки речей в їх всебічності. В мові поняття концентруються найчастіше в загальних іменниках (поняття матерії, свідомості тощо).

Судження — це така логічна форма мислення, у якій розкривається зв'язок між окремими поняттями. В мові це можуть бути визначення, ствердження або заперечення чого-небудь. Але формою всебічного розкриття змісту понять може бути лише система суджень, тобто умовивід.

Умовивід — це такий логічний процес, у ході якого із кількох суджень на основі необхідних, суттєвих та закономірних зв'язків виводиться нове судження, яке в своєму змісті містить нове знання про дійсність — причому без звертання до показань органів чуття або до практики.

Категорії — це найбільш широкі за обсягом поняття, це універсальні форми мислення, які відображають всезагальні властивості, взаємозв'язки всіх матеріальних і духовних явищ та процесів. В категоріях не лише осягається загальне та необхідне в об'єктах, а й здійснюється синтез змісту пізнання в логічні форми: поняття, судження, умовиводи.

В історії філософії постійно ведуться суперечки про пріоритетність певного рівня пізнання — або чуттєвого, або раціонального, що привело до створення двох протилежних напрямків — емпіризму (сенсуалізму) та раціоналізму. Прихильники емпіризму (Бекон, Гоббс) визнають чуттєве сприйняття головним і єдиним джерелом наших знань; абстрактному мисленню відводиться роль систематизатора та впорядника чуттєвих даних. Раціоналісти, справедливо ставлячи питання, а звідки ж беруться правила, по яким проводиться ця систематизація, приходять до висновку про

пріоритетність раціонального пізнання, а чуттєве пізнання в них (Декарт, Спіноза, Гегель та ін.) зводиться лише до механізму зв'язку розуму з матеріальним світом (оскільки він мінливий, минущий та поверхневий). Істина полягає в тому, що чуттєве та раціональне пізнання — це діалектично взаємозв'язані сторони єдиного пізнавального процесу, які лише в єдності можуть давати адекватну картину світу. Кожний момент чуттєвого відображення в пізнанні опосередкований мисленням. У свою чергу, раціональне пізнання одержує свій зміст з чуттєвих даних, які забезпечують постійний зв'язок мислення з конкретними предметами та явищами дійсності.

10.3. Наукове пізнання, його рівні, форми та методи

Наукове пізнання пов'язане з функціонуванням особливого соціального інституту — науки. Наука — це система знань та діяльність по виробництву цих знань — шляхом наукового методу та відповідно до вимог наукової раціональності. Таким чином, наукове пізнання являє собою відносно самостійну, цілеспрямовану пізнавальну діяльність, яка має такі компоненти:

1. пізнавальну діяльність спеціально підготовлених людей — вчених;
2. об'єкти пізнання (які можуть не збігатися з об'єктами практики);
3. особливі методи та засоби пізнання;
4. результати пізнання, які виражаються в логічних формах пізнання та специфічних мовних виразах;
5. наукові цілі, які спрямовані на досягнення істинного та достовірного, систематизованого знання, здатного до практичного застосування.

У науковому пізнанні розрізняють два рівні: емпіричний та теоретичний. Вони відрізняються:

- 1) глибиною, повнотою, всебічністю осягнення об'єкта пізнання;
- 2) цілями, методами досягнення та способами вираження знань;
- 3) ступенем значимості в них чуттєвого та раціонального моментів.

На емпіричному рівні пізнання орієнтується на вивчення явищ та поверхневих, «видимих», чуттєво-фіксованих зв'язків між ними, без заглиблення в суттєві зв'язки та відношення. Головною пізнавальною функцією емпіричного пізнання є описова характеристика явищ. Результатом емпіричного рівня є наукові факти, певна сумативність знання, сукупність емпіричних узагальнень, закономірні зв'язки між окремими явищами. Домінує на емпіричному рівні чуттєво-сенситивний компонент.

На теоретичному рівні головним гносеологічним завданням є розкриття сутнісних причин та зв'язків між явищами. Головною пізнавальною функцією теоретичного рівня є пояснення цих явищ. Знання тут фіксуються у формі сутнісних законів, теорій, теоретичних систем. Домінує на теоретичному рівні раціональний компонент.

Але межа між теоретичним та емпіричним рівнями наукового пізнання досить умовна, самостійність їх відносна. Вони органічно взаємопов'язані і взаємо обумовлюють один одного в цілісній структурі наукового пізнання. Емпіричне дослідження завжди опосередковане теоретичним. Виявляючи нові факти, воно ставить перед теоретичним рівнем нові проблеми та завдання, стимулюючи його. Теоретичне дослідження орієнтує емпіричне, визначаючи його параметри, межі застосування. Але в цілому в науковому пізнанні пріоритетна роль належить раціональному рівню.

Функціонує наукове пізнання в таких формах: ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія.

Ідея — це форма наукового пізнання, в якій поєднується істинне знання про дійсність з можливою суб'єктивною метою його перетворення, фіксується не лише суще, а і належне.

Проблема — це форма і засіб наукового пізнання, в якій зафіксовано протиріччя між знанням про потреби людей в певних діях та незнанням шляхів, засобів їх реалізації. Тому проблема є єдністю двох елементів: знання про незнання та передбачення можливості відкриття.

Гіпотеза — це форма наукового пізнання, в якій фіксується один з можливих варіантів вирішення проблеми, істинність якого ще не доведена.

Концепція — це форма наукового пізнання, де обґрунтовується основний зміст теорії, дається тлумачення її основної ідеї. і

Теорія — це найбільш повна та адекватна форма наукового пізнання, система достовірних, глибоких та конкретних знань про дійсність. Вона має струнку логічну структуру і дає цілісне, синтетичне уявлення про закономірності та суттєві характеристики об'єкта пізнання. За формою вона суб'єктивна, за змістом — об'єктивна і має дві функції — пояснення та передбачення.

Розглядаючи специфіку наукового пізнання, слід коротко охарактеризувати і основні методи, які тут застосовуються. На емпіричному рівні застосовуються такі методи як спостереження, вимірювання, експеримент, моделювання, порівняння. Головним тут є спостереження та експеримент.

Спостереження — це цілеспрямоване сприйняття (з фіксацією та реєстрацією) об'єктів, явищ, процесів без безпосереднього втручання в їх хід.

Експеримент — це спосіб чуттєво-предметної діяльності, коли явища вивчаються за допомогою доцільно обраних або штучно створених умов. Перевагами експерименту є: по-перше, можливість досліджувати об'єкт в «чистому» вигляді, по-друге, — в екстремальних умовах, по-третє, є можливість повторення.

До теоретичного рівня пізнання належать методи ідеалізації та формалізації. Перший полягає у створенні та використанні ідеалізованих, абстрактних форм об'єктів, що дає змогу повніше і глибше вивчити реально існуючі об'єкти. Другий полягає в оперуванні знаками і формами, в яких зафіксовані реальні зв'язки і відношення явищ і процесів, що вивчаються. До методів теоретичного рівня наукового пізнання також належать: аксіоматичний, гіпотетико-дедуктивний, метод сходження від абстрактного до конкретного та єдності історичного та логічного.

Окрім зазначених, застосовуються загальнонаукові методи, які діють на обох рівнях наукового пізнання — так звані «змішані» методи. Це аналіз і синтез, індукція та дедукція, абстрагування, узагальнення, аналогія тощо.

10.4. Проблема істини в філософії. Істина, правда, омана

Проблема істини завжди була серцевиною теорії пізнання, до якої спрямована вся гносеологічна проблематика. Тому усі філософські напрямки і школи в усі часи намагалися сформулювати своє розуміння природи і сутності істини. Класичне визначення істини привів Аристотель — це відповідність наших знань про об'єкт самому цьому об'єкту. В подальшому трактовка істини йшла в напрямку заперечення об'єктивності змісту знання: як відповідність мислення відчуттям суб'єкта (Д.Юм); як відповідність ідей прагненням суб'єкта до досягнення успіху (прагматизм); як результат домовленості провідних вчених певної галузі науки (конвенціоналізм) тощо.

Згідно сучасній матеріалістичній концепції істина — це адекватне відображення об'єкта суб'єктом, яке відтворює об'єкт таким, яким він існує незалежно від свідомості суб'єкта пізнання. Це визначення конкретизується через взаємозв'язок понять: «об'єктивна істина», «абсолютна істина», «відносна істина», «конкретна істина» та «омана».

Об'єктивність істини означає, що наші знання суб'єктивні лише за формою (приналежністю суб'єкту), а за змістом вони не залежать ні від людини, ні від людства в цілому.

Оскільки об'єктивна істина не статична, а є процесом, то в ній співіснують два діалектично пов'язаних моменти — абсолютність та відносність. Відносна істина — це таке знання, яке в принципі правильно, але неповно відображає дійсність, тому воно постійно має поглиблюватись та уточнюватись (адже пізнання світу ніколи не може бути абсолютно завершеним) в напрямку абсолютної істини. Абсолютна істина — це такий зміст людських знань, який повністю тотожний своєму предмету і ніколи не може бути спростованим. Безумовно, людське пізнання ніколи не може дати

вичерпну адекватну характеристику сутності безкінечного за своєю природою матеріального та духовного світу. Проте це зовсім не означає, що абсолютна істина є недосяжним ідеалом. В кожній відносній істині є момент абсолютної. Це те об'єктивно істинне, перевірене практикою знання, що не спростовується, а зберігається, включаючись у зміст нового знання.

Одним із основних принципів гносеології є принцип конкретності істини («якщо істина абстрактна, то вона — не істина» – Гегель), який передбачає максимально повне і точне виявлення тих меж, у яких знання характеризуються об'єктивною істиною. Незнання умов, місця і часу, зв'язків, відношень об'єкта пізнання або ігнорування їх перетворює наші знання з істини в помилку, оману.

Омана — це такий зміст людського знання, в якому дійсність відтворюється неадекватно; це ненавмисне спотворення дійсності в уявленнях суб'єкта. Вона має певні закономірності свого існування, будучи необхідним моментом і результатом пізнання та практики. На кожному конкретно-історичному етапі практика потребує негайного застосування усіх наявних знань як цілком досконалих, нібито вони всі є об'єктивно істинними. Проте багато з цих знань з часом демонструють свою обмеженість і елементи омани. Елементи омани є в кожному знанні.

Позаяк у повсякденному спілкуванні досить часто ототожнюється істина та правда, варто зупинитись на висвітленні даної теми докладніше:

Дійсно, правда – поняття, схоже з поняттям істини, – але не тотожне їй (хоча вона не є і оманою). Правда є точкою зору та способом розуміння об'єктивної дійсності суб'єктом – обов'язково в узгодженості з його відчуттям справедливості та власного інтересу. Тому об'єктивність змісту знання відступає для суб'єкта пізнання на другий план – тобто: доля істини у правді завжди є, проте вона може значно мінятись в залежності від духовної позиції суб'єкта. Скажімо: якщо доля істини у правді досягає (приблизно) 100%, і якщо доля істини у правді стає меншою за 1%, правда «зникає». У першому випадку вона стає істиною, у другому – оманою.

В цілому практика як чутгєво-матеріальна діяльність людей має для пізнання ключове значення. Вона є основою, кінцевою метою, рушійною силою пізнання та критерієм істинності знання. Саме практика обґрунтовує об'єктивність змісту знання. Тільки ті результати знання, які пройшли перевірку. Практикою, можуть претендувати на об'єктивність. Практика є критерієм істинності знання тому, що вона має статус безпосередньої дійсності. Вона поєднує і співвідносить об'єкт і дію, яка продукується у відповідності з думкою про нього. Саме в такій дії і проявляється істинність думки.

Наукові знання мають смисл тільки у випадку, якщо вони втілюються в практику, в життя. Кінцевою метою пізнання є не знання самі по собі, а практичне перетворення дійсності для задоволення матеріальних і духовних потреб людини і суспільства.

Питання для самоконтролю

1. *Що вивчає гносеологія?*
2. *Назвіть основні принципи пізнання.*
3. *Як у сучасній гносеології визначаються суб'єкт і об'єкт пізнання?*
4. *У чому полягає єдність чуттєвого та раціонального в пізнанні.*
5. *Які характерні риси наукового пізнання?*
6. *Як вирішується проблема рівнів наукового пізнання в сучасній методології науки?*
7. *Дайте визначення істини Аристотеля.*
8. *У чому полягає діалектика абсолютного та відносного воб'єктивній істині?*
9. *Чим обумовлена вимога конкретності істини, і в чому полягає її суть?*
10. *Дайте визначення і обґрунтуйте значення практики в пізнанні.*

Тема 13. Людина як мета і найвища цінність історії

13.1. Сутність людини. Проблеми антропосоціогенезу

Як особлива філософська дисципліна філософська антропологія виникла в 1928 році, дякуючи працям *М.Шелера* (1874-1928 рр.), *Г.Плеснера* та ін. В ній ставиться завдання — розвиваючи тенденції, закладені в попередніх філософських вченнях та використовуючи дані конкретних наук про людину (біології, психології, соціології), відтворити цілісне розуміння людини. Таким чином, що ж таке людина? На це питання в історії філософії давались різноманітні відповіді.

Філософи античності тривалий час розглядали людину як образ космосу, як «малий світ», як мікрокосм. Знання про людське та природне часто ототожнювались. Але вже платонізм розуміє людину як комбінацію душі і тіла. Душа належить вічному об'єктивному світові ідей, а тіло є тільки її тимчасовим носієм. Аристотель наполягає на тому, що природа людини є подвійною, вона складається з душі та тіла.

В середньовіччі християнська філософія (схоластика) розглядає людину як образ Бога. Душа вічна і є подихом самого Бога, а тіло створене Богом на певний час з «праху земного». Тому відноситись до людини треба відповідно: до душі з найвищою повагою, а до тіла з найбільшою зневагою.

Філософія епохи Ренесансу розглядає людину як автономну істоту, як живу цілісність, при цьому вона робить акцент на її тілесності — адже «людина створена за образом та подобою Бога», значить і тілесно вона є «боголюдиною». Звідси бере початок прямий шлях до атеїзму.

В Новий час (Р.Декарт, Б.Паскаль) вважається, що мислення є єдиним достовірним свідченням людського існування. Саме мислення й серце підносять людину, а не простір і час. За допомогою простору та часу Всесвіт охоплює та поглинає людину, але за допомогою думки людина здатна

охопити Всесвіт. Природа людини суперечлива, тому що в ній поєднуються дух та матерія; вона також є полем боротьби розуму та пристрастей.

У класичній німецькій філософії існувало розмаїття думок про природу людини. Так, для Канта сутність людини є подвійною. Вона належить як світові природи, де панує необхідність, так і світові свободи. Специфіка людини визначається її трансцендентальністю та моральною свободою поведінки. Для Гегеля людина є носієм загальнозначимого об'єктивного духу, суб'єктом духовної діяльності, який створює світ культури. Л.Фейєрбах повертає людину в центр філософських досліджень — вона розглядається як чуттєво-тілесна істота — з боку здоров'я, сили, краси тощо.

Марксизм вважає людину істотою практичною — визначальною в розумінні природи людини є праця. Суспільне буття визначає свідомість людини, а також детермінує всі інші властивості особистості.

В філософії життя на перший план характеристики природи людини виходять позарозумові здатності людини: відчуття (Ф.Якобі), воля (А. Шопенгауер), інтуїція (А.Бергсон), несвідоме (З.Фрейд).

Згідно феноменології Е.Гусерля, специфіку людини визначає чуттєвість, а саме процес переживання, спрямований на зовнішній світ, від якого людина невіддільна. Таким чином, було з'ясовано, що людина є єдністю тілесного та духовного. В сучасній науці замість терміну «душа» використовують термін «психіка» або «духовний світ» людини. В основі специфіки людини лежать, по-перше, її духовність; по-друге, символізація нею власного духовного світу в різних сферах своєї діяльності — в праці, мові, культурі; по-третє, градація психіки всередині самої себе: відчуття й думка, свідомість та несвідоме, воля та інтуїція. Тобто мова йде про психіку, свідомість, розум, відчуття, думки, волю тощо як про визначальні в природі людини. І дійсно, вони визначають специфіку людини — але не вичерпують її сутності. З іншого боку, людина є природною істотою, живим чуттєвим предметом, який предметним, діяльнісним способом відноситься до предметного світу. Непредметна істота — недійсна, нечуттєва, а тільки

мислима, уявна, продукт абстракції. Тому — вже в рамках діяльнісної парадигми — виділимо наступні критерії, які відрізняють людину від її тваринних предків:

- тварина не виробляє, а людина виробляє;
- тварина будує тільки у відповідності до мірки та потреби свого виду, а людина — за міркою будь-якого виду, а також за законами краси;
- тварина діє у відповідності до фізичної потреби, вузько, утилітарно, а людина, коли є вільною від фізичної потреби, діє чисто по-людськи, універсально;
- тварина безпосередньо є тотожною своїй життєдіяльності, а людина робить свою життєдіяльність своїм предметом; її діяльність вільна і досягає своєї вищої форми — самодіяльності.

Таким чином, життєдіяльність людини, яка базується на власне людській психіці, і виокремлює людину з тваринного світу.

Виокремлення людини з тваринного світу є таким же велетенським стрибком, як і виникнення живого з неживого. Єдиної, однозначної відповіді про характер цього процесу у філософів немає, тому існують різні концепції антропосоціогенезу (одночасне становлення людини та суспільства). Так, крім усім відомої теологічної концепції походження людини існують ще трудова теорія та поза планетарна. Загальна суть трудової теорії полягає в тому, що предки людини з невідомих причин виявилися непристосованими до різкої зміни умов проживання. У процесі звичайної біологічної еволюції така ситуація могла мати лише два виходи: або загибель непристосованого виду, або його сприятлива мутація (наприклад, різке збільшення маси тіла, фізичної сили), що приводить до утворення нового виду. Однак поява людини виявилась чимось третім, що і дістало назву антропосоціогенезу: виник не просто новий вид (людина), а принципово новий (соціальний) спосіб існування.

Для такого стрибка предки людини мали необхідні біологічні передумови: унікальний мозок, здатний не лише до умовно-рефлекторної, а й

до конструктивної, творчої діяльності; прямоходіння, яке вивільнило передні кінцівки; розвинута кисть руки, придатна до праці; утворення членороздільних звуків тощо.

Праця, мислення, мова були в передлюдині у вигляді можливостей. Реалізувавшись, вони врятували її у тій проблемній ситуації, в якій вона опинилася. Від пристосування до природи людина перейшла до перетворення її, до праці.

Праця нерозривно пов'язана з розумом; вони одночасно з'являються і потім постійно вдосконалюють один одного. А спільна праця, яка заснована на застосуванні необхідних знань і штучно створених знарядь, розподілу продукту цієї праці, — у свою чергу змінює і характер людського спілкування. Адекватним засобом організації спільних дій, збереження й передачі знань, виявлення норм спілкування (звичаїв, норм моралі і права тощо) стає мова.

Так з'являється людина — істота, здатна до праці, соціально-детермінованого життя і спілкування на основі діяльності свідомості (розумного ставлення до дійсності).

Але, незважаючи на те, що вказана концепція претендує на науковість і має великі досягнення в поясненні походження людини, антропосоціогенез і сьогодні багато в чому здається загадковим. Найперше, мається на увазі проблема «відсутньої ланки»: вважається, що людина вийшла з мавпи, але емпірично фіксованої форми «мавполюдини» так і не було знайдено. Більше того, період, який відділяє суто тваринний світ від масової, повсюдної та помітно розвиненої людини (існування групами, наявність мови, знарядь праці, здобування вогню тощо), складає «планетарну мить» — приблизно тисячу років. І хоча неминуче має існувати інший період антропосоціогенезу — 3-3,5 млн. років, практичного підтвердження ця цифра не знаходить. Для пояснення цієї проблеми можна використати аргументацію Тейяра де Шардена про те, що феномен людини виникав зсередини, тому не залишив морфологічних змін. Проте залишається загадкою, чому це сталося.

Позапланетарну версію походження людини пробувала, зокрема, розробляти радянський нейрофізіолог, академік Бехтерєва Н.П. Вона відзначає, що земні вимоги до мозку є набагато нижчими за його можливості, що може свідчити про його позаземне походження. Але такої планети ми не знаємо, тому треба згодитись з висновком самої Бехтерєвої: «В нашій еволюції багато незрозумілого».

13.2 «Індивід», «особистість», «індивідуальність». Проблема соціалізації людини

Поняття людини, насамперед, охоплює загальнородові риси, що відрізняють людину від інших живих істот: її біологічна структура, а також загальні прояви соціальної суті: свідомість, мова, здатність до праці та творчості. Прийнято говорити про біосоціальну природу людини, а точніше — соціобіологічну, оскільки в сутності людини переважає соціальне.

Для характеристики людини як індивідуального феномена філософія використовує ряд понять. Найважливіші з них — «індивід», «особистість», «індивідуальність».

Поняття «індивід» використовується для позначення будь-якого окремо взятого представника людського роду. Це поняття підкреслює передусім біологічні характеристики людини: здоров'я, фізичну красу, задатки здібностей, успадковані особливості психіки тощо.

Поняття «особистість» містить у собі сукупність усіх соціальних ролей даної людини, всіх суспільних відносин, а також настанов суспільної моралі. Тобто людина як особистість — це суб'єкт суспільних відносин.

Поняття «індивідуальність» визначає зміст неповторного духовного світу людини, воно акцентує увагу на тому особливому, специфічному, своєрідному, що відрізняє дану конкретну людину від інших людей. В індивідуальності ми відмічаємо її самотність та оригінальність. Вони є наслідком соціально значущих рис індивіда, які комбінуються в ньому десь несподівано та не прогнозовано, визначаючи духовну своєрідність та соціальну відмінність.

Оскільки пріоритетну роль серед характеристик людини займає особистісна, важливою є проблема соціалізації людини, тобто залучення її до суспільного життя. Найперше вона соціалізується через посередництво форм, вироблених соціальним досвідом попередніх поколінь (звичаї, традиції).

Іншою формою соціалізації людини є соціалізація через соціально-правові норми. Вони виникають у класовому суспільстві і на відміну від попередніх форм є завжди осмисленими і законодавчо оформленими.

І, нарешті, ще одна, найбільш значуща форма соціалізації — мова як особлива інфраструктура суспільства. Як засіб комунікації мова поєднує суспільну та індивідуальну свідомість, робить людину по-справжньому соціальною.

13.3 Сенси життя людини та людства

Відомий французький філософ А. Камю пише в есе «Міф про Сізіфа» — «Є тільки одне фундаментальне питання філософії. Це питання про те, варте чи не варте життя того, щоб його прожити. Усе інше — чи має світ три виміри, чи час вічний — другорядне». Це ключове питання має й іншу трактовку: в чому смисл (сенси) життя? Сама постановка цього питання свідчить про те, що існують сумніви в наявності такого смислу. Серед багатьох підходів до вирішення цієї складної проблеми можна виділити три головних: сенси життя споконвічно властивий життю його глибинних основах; сенси життя є поза межами життя; сенси життя створюється самим суб'єктом. Об'єднує всі три підходи фактична згода з думкою, що життя є безглуздом — за формулою Еклезіаста: «Все є суєта та ловля вітру».

Для першого підходу найбільш характерним є релігійне тлумачення життя. Єдине, що надає життю абсолютний смисл, це дієва співучасть у справах божих, бо це дає надію на вічне потойбічне життя в раю. Емпіричне життя є безглуздом.

В основі другого підходу лежить секуляризована (тобто переведена в ранг світської) релігійна ідея — людина здатна побудувати рай на землі, бо потойбічного світу немає. Це суспільство, побудоване на началах добра та справедливості (комунізм, досконала демократія тощо) можливе тільки в майбутньому, але шлях до цього світлого майбутнього є прогресом, який

припускає мету, а мета надає смисл людському життю. Теперішнє реальне життя самостійного смислу не має.

У відповідності з третім підходом (який поділяється сучасним філософським матеріалізмом), життя не має сенсу, який витікає з минулого чи майбутнього, тим більше, з потойбічного світу. В житті самому по собі взагалі немає ніякого, раз і назавжди заданого, колись визначеного сенсу. Тільки ми самі свідомо чи стихійно самими способами нашого буття надаємо йому сенс.

Алетут виникає питання: чому ж більшість людей живе змістовним, смислonaповненим життям? Відчуття смислonaповненості людині надає той факт, що протягом свого індивідуального життя вона ніколи не досягає «цілей» життя родового, історичного; в цьому аспекті людина є істотою, адекватно нереалізованою. Нереалізованість, незадоволеність собою містять у собі спонукальні причини постійної творчої діяльності, яка приводить до відчуття смислonaповненості життя. Крім цього, для людини має сенс цінність життя самого яо собі. В цьому полягає сенс життя окремої особистості, який вона реалізує через суспільство, але в принципі таким же є і сенс життя суспільства, людства в цілому, який воно реалізує в історично неоднозначних формах. Міра єдності особистого та суспільного, неоднакова на різних етапах історії, і визначає цінність людського життя.

13.4. Соціально-етнічні спільноти людей та тенденції їх розвитку

Формами існування людства є соціально-етнічні спільноти. Людство — не механічний агрегат індивідів, а своєрідне поєднання родоплемінних колективів, народів, націй. Такий стан людства є результатом усієї світової історії. Соціально-етнічні спільноти — це такі групи людей, які виникли в минулому внаслідок відносної ізоляції і відрізняються від інших груп мовою, особливою культурою та своєрідністю історичного розвитку.

Історично першою соціально-етнічною формою людей є рід. Він заснований на кровнородинних зв'язках і веде своє походження по одній лінії — материнській чи батьківській, має спільну мову, спільні звички, релігійні

вірування та деякі елементи первісної культури. Виник рід із первісного людського стада, а з певної сукупності пов'язаних шлюбними відносинами родів виникає плем'я. Крім рис, властивих родові, плем'я має і нову якість — племінне самоуправління, виникнення патріархальної сім'ї та майнової нерівності. Саме ці риси підривають родовий устрій із середини (мається на увазі поява міжсімейних територіальних стосунків та виникнення приватної власності). На зміну родовій організації людства приходять нові соціально-етнічні спільноти — народності. Народність характеризується спільністю території, єдиною мовою (поряд з існуванням різних діалектів племен, що входять у народність), елементами єдиної культури. Кожна народність має також свій побутовий спосіб (уклад) життя, свої обряди, традиції, свою збірну назву.

Процес ліквідації економічної роздробленості, зміцнення господарських зв'язків між окремими народностями, об'єднання місцевих ринків у загальнонаціональний та інші фактори привели до появи більш зрілої, розвиненої соціально-етнічної спільності людей — нації. Останні живуть на певній території, мають спільну мову та історичну долю, беруть участь у єдиному культуротворчому процесі, формуванні й розвитку певного економічного укладу, є носіями своєрідних вірувань, звичаїв та традицій. Але найбільш сталою рисою нації вважається національний характер, який об'єднує в собі такі риси нації як: національні почуття, національну самосвідомість.

Таким чином, ми теоретично зафіксували логіко-історичну послідовність виникнення якісно своєрідних спільностей людей (рід — плем'я — народність — нація). Проте її не слід абсолютизувати. Розвиток і зміна одних спільностей людей іншими — це складний, несинхронізований процес, внаслідок якого поряд із сучасними спільнотами, тобто націями, існують як архаїчні родоплемінні спільноти, так і народності.

Окремо треба виділити таке поняття як народ, оскільки використовується воно в різних значеннях. По-перше, воно позначає

населення певної країни і в цьому розумінні включає всі нації та народності, які проживають на території країни і на засадах рівності або пригноблення беруть участь в економічному, політичному, культурному житті. По-друге, поняття «народ» використовують для позначення різних форм спільності людей, таких як плем'я, народність, нація. Нарешті, цим поняттям позначають найбільш активну й впливову в соціально-політичному відношенні частину населення.

Питання для самоконтролю

1. *У чому полягає характер проблемної ситуації в антропогенезі?*
2. *Назвіть відмінності між плем'ям та народністю, народністю та нацією.*
3. *Якими, на вашу думку, є основні ознаки нації?*
4. *Які передумови потрібні для появи людини розумної?*
5. *У чому полягає специфіка індивідуальності?*
6. *Виділіть специфіку особистості в людині.*
7. *Чим власне людська свідомість відрізняється від відображальних можливостей тварин?*
8. *Що виникло раніше – свідомість чи мова?*

Соціальна філософія

Тема 14. Суспільство та природа як підсистеми об'єктивної реальності

14.1. Суспільство в структурі природи. Географічне середовище як перша умова життя суспільства

Поняття «природа» в науковій літературі вживається в двох значеннях. У широкому розумінні слово природа охоплює і суспільство, і навколишній світ у всій багатоманітності своїх проявів, тобто є синонімом Всесвіту. У

вузькому розумінні природа — це частина світу, яка, умовно кажучи, протистоїть суспільству і взаємодіє з ним, це природне середовище, в якому живе суспільство. Саме під цим кутом зору в даному питанні і розглядається проблема взаємодії суспільства та природи.

Зрозуміло, що для життя та розвитку суспільства необхідними є магнітне поле планети, певна сила тяжіння, сонячне світло та тепло, вода, повітря, гірські породи та ґрунти, рослини та тварини. В цьому відношенні для нас має значення саме природа в вузькому розумінні або географічне середовище. На відміну від безмежної природи географічне середовище — це частина природи, яка пов'язана з усіма сторонами життєдіяльності суспільства, і, найголовніше, є умовою його матеріального життя. Продуктивність праці людини суттєво залежить від природних умов — як природних можливостей її організму, так і навколишньої природи. Чим сприятливішими є природні умови, природна родючість ґрунтів, клімат тощо, тим більше матеріальних благ за одиницю часу вона може виробити для суспільства. Проте звідси зовсім не напрашується висновок, що, наприклад, найродючіша земля створює найкращі природні умови для суспільного прогресу. Надмірно багата природа, яка з достатком дає людині засоби для життя, не робить (як показує досвід) необхідністю її власний розвиток, точно так же, як надмірно сувора природа пригнічує людину, примушуючи всю її енергію витрачати на підтримку життєвого мінімуму. Справа в тому, що навколишня природа завжди впливала на суспільний прогрес не прямо і безпосередньо, а опосередковано, непрямо. Деякі мислителі (Демокріт, Ш.Монтеск'є), ігноруючи цей факт, розробили теорію географічного детермінізму, за якою «влада клімату є сильнішою за всі інші влади». Начебто і психічні особливості людей, і весь спосіб життя суспільства безпосередньо залежать від природних умов відповідної місцевості. Нею виправдовували і колоніальну політику, заявляючи, що на рабське життя народи Єгипту, Індії приречені «фізичними законами», які категорично не допускають, опору. Поступово географічний детермінізм переродився в теорію геополітики

(Е.Хантинг, Дж.Кіффер) — війни породжуються начебто виключно недосконалою політичною картою світу, невідповідністю історичних кордонів «природним» інтересам держав, а тому держави мають право воювати за розширення «життєвого простору».

В чому ж суть дійсного впливу географічного середовища на життя та розвиток суспільства? По-перше, розмаїття продуктів природи складає природну основу суспільного розподілу праці. Чим багатшою є природа, тим різноманітнішими можуть бути галузі виробництва, ширшими обмін та торгівля. Різноманітні природні умови стимулюють зростання суспільних потреб, здібностей, засобів та способів праці. Проте самі по собі сприятливі природні умови безпосередньо можуть дати лише одне — надлишок неробочого часу. Для того, щоб цей час став фактором суспільного прогресу, потрібен ще цілий ряд соціальних умов.

По-друге, природа впливає на суспільство ще й у тому плані, що людина в процесі взаємодії з нею (найперше в сфері матеріальній) перетворює, вдосконалює і саму себе, — але знову ж таки цей вплив опосередковується соціальними факторами і тому може як прискорювати, так і сповільнювати соціальні процеси. Тобто природні багатства створюють лише можливість якоїсь виробничої діяльності, але далеко не саму діяльність. В цьому відношенні природа швидше забороняє, чим дозволяє. Не можна, наприклад, добувати руду там, де її немає, разом з тим наявність руди ще не означає автоматичної можливості гірничорудної промисловості, а значить і недостатку. Практично завжди у взаємодії природи та людини активною стороною виявляється людина, а це покладає на неї велику відповідальність за негативні наслідки втручання в природу. За словами К.Маркса, «культура, — якщо вона розвивається стихійно, а не спрямовується свідомо..., — залишає після себе .пустелю...» Природа «мстить» людині за її безрозсудність, і пустелі є тому прикладом. Сила впливу людини на навколишню природу знаходиться в прямій залежності від рівня продуктивних сил, стану науково-технічного прогресу. Тому якщо в

минулому стихійний розвиток культури приводив до запусіння лише окремих районів Землі, то в наші дні він може викликати глобальні наслідки. Все це виводить нас на екологічні проблеми і навіть на екологічну кризу, яка зараз розвивається.

14.2. Суспільство як надіндивідна, цілісна система. Взаємозв'язок суспільства та природи

Суспільство є специфічним системним утворенням, що має власні закони функціонування, які базуються на неусувній закономірності матеріального світу до самоорганізації та самозбереження. Як таке воно лише в кінцевому підсумку пов'язане зі збереженням індивіда як своєї основи, люди для нього є деякою зовнішньою умовою, з якою необхідно рахуватись. Але, звичайно, як би не складались взаємини індивіда та суспільства, особа є витоком і зосередженням соціального. Суспільство нарощується над взаємодією індивідів, в яку вони постійно вступають в процесі праці, для цілей самооборони, задоволень, гри, виховання дітей, здобуття знань, матеріального забезпечення тощо. Ця взаємодія є первинним актом соціальності і його основоположною структурою.

Для здійснення взаємодії необхідною є її смислова опосередкованість, а для постійного відтворення вона потребує певних регулятивів, які викристалізуються і набувають статусу суспільних у вигляді моральних імперативів, правових норм, легітимних установлень, різного роду правил діяння, законів науки, культурних смислів, що утворюють інтерсуб'єктивний простір, в якому живе і чинить індивід. Саме в цьому просторі складаються такі суспільні утворення, які до останнього часу було прийнято називати соціальною матерією. Це є певні об'єктивні щодо індивіда інститути типу держави, права, науки, ідеології, головним чином суспільні форми організації спільної діяльності по життєзабезпеченню, духовному творенню. Вони існують як складові суспільства, мають надіндивідну природу і діють щодо

індивідів як формуючі його сили через засоби соціалізації, виховання, примусу, легітимізації тощо. Вони по суті програмують соціальне життя.

Соціальні структури, без сумніву, мають пряме відношення до формування особистості. Особливо ґрунтовної розробки цей підхід зазнав в марксистській теорії: людина розглядалась в ній не як абстрактний індивід, а як ансамбль суспільних відносин. Тобто її «індивідне наповнення» цілком повністю здійснювалось суспільством, і в результаті індивідна неповторність виявлялась залежною виключно від її суспільного змісту.

Суспільні впливи на життєздійснення індивіда є незаперечними. Традиція, сім'я, школа, ідеологія, право і інші соціальні форми та інституції суттєво позначаються на його ціннісних орієнтаціях, освіченості і можливостях реалізувати життєві плани. Причому ґрунтом, на якому зростає індивід, є не лише соціум як сукупність актуально діючих суспільних відносин, а все суспільство. В цьому розумінні індивід є транссоціальним суб'єктом. Його коріння сягає історичних глибин, від них значною мірою залежить значимість індивіда, діапазон його унікальності.

Проте, хоча індивід здатен і протистояти соціуму, і в цьому виявляється його певна протилежність останньому. Суспільство, яке протистоїть індивіду, однак, є невід'ємною умовою людського існування.

По-перше, лише в ньому, можливим є життєзабезпечення. Виробнича діяльність, що здійснюється людьми сукупно, продукує необхідні блага для задоволення вітальних потреб. Суспільством винаходяться і виробляються засоби комфортного існування, які забезпечують оптимальний вираз функціонування людського організму і психіки.

По-друге, суспільство здатне акумулювати людську духовність у відповідних, соціальних формах типу мистецтва, релігії, моралі, філософії, перетворювати їх в могутній механізм соціальної пам'яті, що є засобом трансляції набутого досвіду і нарощування «плацдарму», з якого починається духовний злет кожної особистості.

По-третє, суспільство, відтворює засоби, регуляції міжіндивідуальних стосунків» надаючи їм статусу зразків, санкцій, заборон, дозволів і т. п., що обмежують індивідуальність, але водночас створюють умови суспільного буття. До певної міри вони захищають індивіда від порушень його прав іншими.

По-четверте, індивід знаходить у суспільстві сприятливі для оточення способи свого самовиразу. Такими виступають мова, понятійний та категоріальний образ мислення, закони логіки. Вони є продуктом спілкування і умовою його самореалізації.

Отже, поняття суспільства є багатограним: це сукупність форм спільної діяльності людей, що історично склалася, а також система, яка охоплює всю сукупність умов соціальної життєдіяльності людей, їхні відносини один з одним та з природою.

З позиції сучасної соціальної філософії суспільство водночас виступає і об'єктом, і суб'єктом. Як об'єкт, тобто підсистема об'єктивної реальності, воно є частиною універсуму і набуває вигляду природно-історичного процесу життєдіяльності людства, який відбиває єдність суспільства з природою. Проте як суб'єкт суспільство є результатом діяльності людей, їхньої матеріальної та духовної енергії, і тому його можна зрозуміти як процес становлення людської сутності, який виражає відмінність суспільства від природи. Розглянемо це питання докладніше.

Перебуваючи в тісному взаємозв'язку, природа та суспільство утворюють систему «природа-суспільство», яка функціонує відтоді, як з'явилась людина з властивим їй практичним способом ставлення до природи.

Відношення суспільства до природи можна охарактеризувати як внутрішньо суперечливі. З одного боку, суспільство живе за рахунок природи, як її частина і породження. Без виробництва та споживання природних, матеріальних благ неможливим є саме існування людини. Тому даний аспект характеризує єдність природи та суспільства.

З іншого боку, людина не може просто користуватися дарами природи, вона повинна виривати їх з природних зв'язків і перетворювати у

відповідності зі своїми потребами. А це вже форма боротьби, суперечність між природою та суспільством, яка має неминущий характер і є базовою для екологічної проблеми.

Протистояння і єдність суспільства та природи в цілому можна охарактеризувати як залежність — суспільства від природи. І тут також проглядається суперечливість — з одного боку, людина через створення нею «другої природи» (одежі, житла, дамб тощо) підвищувала свою захищеність від природних стихій. З іншого боку — спостерігається зростання залежності людини від природи, яке інколи приймає драматичні форми. За приклад можна взяти залежність від запасів води, нафти, деревини, які вичерпуються.

В цілому можна сказати, що взаємодія суспільства та природи в результаті бурхливого зростання промислового виробництва у всьому світі досягла граничних, критичних форм та розмірів. У весь зріст постало питання про загрозу самому існуванню людства внаслідок вичерпання природних ресурсів та небезпечного для людини забруднення навколишнього середовища.

14.3. Біосферні критерії в розвитку суспільства. Екологічна криза

Природне середовище життя суспільства не обмежується лише географічним середовищем. Якісно новим природним середовищем його життя є сфера всього живого — біосфера, яка включає населену організмами верхню частину земної кори, воду, а також нижню частину атмосфери. В результаті тривалої еволюції біосфера склалась як динамічна, внутрішньо диференційована рівноважна система. Характерними для неї є поступові кількісні накопичення, які приводять в кінцевому підсумку до нових якісних змін. Історія життя на нашій планеті показує, що глибокі перетворення відбувалися вже не один раз, і якісна перебудова біосфери приводила до зникнення одних видів тварин та рослин та появи нових. Еволюційний процес біосфери має необоротний характер. З врахуванням біосферних критеріїв філософія виділяє такі етапи розвитку взаємодії природи та

суспільства: перший — ручного або інструментального виробництва (біогенний); другий — машинного виробництва (техногенний); третій — автоматизованого виробництва (ноогенний або сучасний).

Для біогенного періоду характерною є визначальна роль природи, люди жили за рахунок полювання, ловлі риби, збирання готових продуктів. Вплив людини на природу також був, але негативні наслідки людської діяльності мали тоді локальний характер і досить швидко компенсувались природними біогенними процесами.

Перехід людини до землеробства і скотарства означав вступ її в другий, техногенний період взаємодії з природою. Людина виділилася з біосфери в її специфічну частину. Продуктивність праці підвищилася в десятки разів, а значить, виросли і масштаби втручання в природу. Виникає майнова нерівність.

Необхідно виділяти два етапи техногенного періоду. Перший — аграрний (до кінця феодалізму) завдав значної шкоди природі хижацьким використанням землі. В другому — індустріальному (виникнення машинного виробництва) діяльність людини перетворюється в пряме насильство над природою. Природа поступово втрачає здатність до самовідновлення.

Третій період в історії взаємодії суспільства та природи — ноогенний (від поняття «ноосфера» — сфера розуму). Він охоплює наукову-технічну революцію XX ст. Розум, праця, діяльність людини перетворюються в найбільший геологічний фактор (втручання в генофонд рослин, тварин і самої людини, вплив на зміну клімату, зміна напрямку руху річок, рівня води в світовому океані тощо). Але з'явилося нове, зовнішнє обмеження цього неймовірно великого втручання людини в природу — обмежені можливості самої біосфери забезпечувати масштаби і темпи суспільного розвитку, поступова втрата нею здатності самовідновлюватися. Це — екологічна криза.

Найгострішими сучасними екологічними проблемами є такі:

- загроза підвищення температури на Землі внаслідок концентрації вуглекислого газу та інших хімічних сполук в атмосфері;

- руйнування озонового шару Землі — тонкої оболонки, що міститься в стратосфері і оберігає життя від згубної ультрафіолетової радіації Сонця;
- виснаження киснепостачальників Землі, пов'язане з варварською вирубкою лісів; втрата різноманітних видів флори і фауни; ерозія ґрунту;
- виснаження Світового океану;
- забруднення навколишнього та навколомного середовища сотнями мільйонів тонн хімічних сполук і радіоактивних речовин, що мають великі періоди розпаду;
- поступове вичерпання природних ресурсів.

Вихід бачиться тільки на шляху глобального усвідомлення землянами гостроти ситуації, тому що подальший розвиток нашої планети або буде спрямовуватись інтелектом людини, або цивілізація зникне з її поверхні. Треба найперше — надати пріоритет екологічним цінностям, хоч це і неймовірно складно. Тоді етика перетвориться в біоетику, гуманізм — в екогуманізм, технологія — в екотехнологію.

Питання для самоконтролю

1. *Що таке природа?*
2. *Чим відрізняється біосфера від ноосфери?*
3. *Що таке суспільство?*
4. *Співвідношення понять: «географічний детермінізм» та «геополітика».*
5. *Що таке «екологічна криза»? Коли вона виникла?*
6. *Визначте основні етапи взаємовідносин суспільства та природи.*
7. *Які умови мають бути для реалізації екогуманізму та екотехнології?*

Тема 15. Основні сфери життєдіяльності суспільства

15.1. Матеріальні основи розвитку суспільства

Теоретичне уявлення про суспільство як систему безпосередньо пов'язане з аналізом сфер суспільного життя., гармонійна взаємодія яких забезпечує цілісність суспільства. Провідною та визначальною сферою суспільного життя філософський матеріалізм вважає матеріальну сферу або суспільне буття. Для розуміння минулого та теперішнього, для аналізу тенденцій майбутнього треба починати не з того, що думала і що думає про себе та чи інша людина, епоха, а з аналізу суспільного буття людей цієї епохи. Вивчення закономірностей та суперечностей суспільного буття дає ключ до розуміння усіх форм суспільної свідомості.

В історії філософії є і інші точки зору на роль матеріальної сфери суспільного життя. Так, досить часто проводиться думка про пріоритетність духовної сфери в суспільстві. За аргумент беруться наступні міркування: в природі всі події відбуваються самі по собі, в силу зчеплення причин, які абсолютно не залежать від свідомості; люди ж не здійснюють жодного вчинку, якщо їх не спонукає до цього якась думка, почуття, бажання або пристрасть — тобто «думки правлять суспільством». Саме на цій підставі навіть французькі матеріалісти роблять висновок: немає в суспільстві таких явищ, які б не визначались свідомістю. Проте, не применшуючи величезної ролі свідомості, логічно запитати: а в чому причина панування тих чи інших поглядів, чим вони визначаються? Аналіз показує, що ідеї, погляди, принципи, установки змінюються вслід за змінами суспільного буття — тобто саме умови матеріальної життєдіяльності людей є визначальними і кінцевими причинами появи чи зникнення тих чи інших думок, а думки в такому разі є ідеальним відображенням матеріального життя суспільства. Крім того, нічого з нічого не виникає. Без виробництва та забезпечення людей матеріальними продуктами вони б просто не мали фізичної можливості продукувати думки, ідеї (в тому числі ідею про первинність духовного начала в суспільстві).

Основою суспільного розвитку є матеріальне виробництво, тому що саме воно задовольняє найрізноманітніші (в тому числі первинні) людські

потреби в їжі, одязі, житлі, освіті тощо. Щоб жити, людина має забезпечити своє життя, насамперед, матеріально. Це — своєрідна передумова історії. Коли б людство хоч на годину зупинило процес матеріального виробництва, воно, безумовно, якщо б не загинуло, то суттєво спотворило б свій спосіб буття у світі. Саме тому К. Маркс назвав матеріальне виробництво «материнським лоном» суспільства, а закон визначальної ролі способу виробництва матеріальних благ — законом розвитку людської історії. Матеріальна сфера активно взаємодіє з усіма іншими сферами суспільного життя, виставляючи на перший план на проміжних етапах історії то одну, то іншу, але в якості початкової ланки та в кінцевому підсумку провідна роль незмінно залишається за матеріальною сферою, ядром якої є матеріальне виробництво.

Звернемося до категорій, які фіксують взаємовідношення матеріальної та духовної сфер суспільного життя. Це категорії «суспільне буття» та «суспільна свідомість». Суспільне буття — це об'єктивна суспільна людей реальність, матеріальне життя суспільства, яке не проходить через свідомість. Справа в тому, що основу суспільства складає «сітка» переплетених між собою різноманітних, різнопланових матеріальних відносин, які просто неможливо повністю охопити людською свідомістю. З певною долею адекватності суспільне буття відображається в суспільній свідомості, визначає її і обумовлює в кінцевому підсумку напрямок її руху. Таким чином, суспільна свідомість являє собою усвідомлення суспільством самого себе, свого суспільного буття та навколишньої дійсності. Це думки людей, їх уявлення, прагнення, бажання, почуття, настрої, які складають духовний аспект суспільного життя; первинно вони існують тільки в свідомості окремих людей. В філософському матеріалізмі діє принцип: «Не свідомість визначає буття, а навпаки, суспільне буття визначає суспільну свідомість».

Суспільна свідомість є відносно самотійною. Вона, будучи підпорядкованою суспільному буттю, має внутрішню логіку свого розвитку, пов'язану з спадковістю ідей, з тим, що на появу нового в свідомості

активний вплив виявляє накопичений раніше розумовий матеріал. В результаті виходить, що, хоч в основі своїй логіка ідей визначається логікою «речей», логікою реальних матеріальних процесів, між суспільним буттям та суспільною свідомістю немає жорсткого однозначного зв'язку. Відносна самостійність суспільної свідомості проявляється і в факті її активності. Вона здатна взаємодіяти з різними суспільними явищами, виявляти зворотний вплив на суспільне буття.

Таким чином, вторинність та відносна самостійність суспільної свідомості — такі фундаментальні закономірності її розвитку.

15.2. Суспільні відносини та соціальна структура суспільства

Суспільні відносини — це відносини між людьми, які встановлюються в процесі їх сумісної практичної та духовної діяльності. Основою для формування суспільних відносин є індивідні відносини, проте суспільні відносини мають свою специфіку. Індивідне на рівні суспільності поступово втрачається і суспільні відносини набувають щодо індивіда відчуженої об'єктивізованої сили. Вони є складовими відповідних сфер функціонування суспільства (економічної, політичної, ідеологічної), в них індивід виступає як суб'єкт відносин, як функціонер у сфері економіки, політики тощо (робітник, інженер, вчений, політик, бюрократ і т.д.). І далеко не завжди його суспільна роль узгоджується з його особистістю.

Спектр міжлюдських відносин надзвичайно широкий, адже вони існують і в сім'ї, і в науці, і в ставленні до природи тощо. Але як суспільні відносини вони складаються саме у відповідних відокремлених сферах соціального життя як їх суттєвий компонент. В суспільних відносинах як відносинах між соціальними спільностями досить помітним є інтегративний та управлінський характер щодо економічних, політичних, ідеологічних відносин. Діючи через соціально об'єктивовані, надіндивідні форми суспільної свідомості, вони задають індивіду умови його життєдіяльності,

існують як самостійні соціальні структури, що нав'язують індивідам відповідні форми функціонування і спілкування.

Очевидним є той факт, що суспільство є не однорідним, а структурованим, тобто складається з різноманітних соціальних груп. Соціальні групи є опосередковуючою ланкою між людиною та суспільством — кожна людина безпосередньо входить в одну або декілька соціальних груп, а вже через них — в суспільство. Соціальна група — це сукупність людей, об'єднаних спільними інтересами та спільною справою. Загальноприйнятим є виділення малих, середніх та великих соціальних груп.

Малі соціальні групи є мало чисельними, їх члени об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому (і емоційному) стійкому спілкуванні один з одним. До них належать: сім'я, первинні виробничі об'єднання (бригади), сусідські спільноти, шкільні класи чи студентські групи, військові підрозділи, тощо. Розрізняють формальні і неформальні малі групи. Перші складаються у відповідності з наперед установленими і, як правило, офіційно зафіксованими цілями, інструкціями, статутами. Другі формуються на основі особистих симпатій чи антипатій, любові, дружби тощо.

Середні соціальні групи є більш чисельними об'єднаннями людей. Це мешканці одного села чи міста, працівники певного заводу чи фабрики, установи, викладачі та студенти одного вищого навчального закладу тощо. Вони мають різні основи формування — від стихійної, наприклад, склад односельців, до виробничої — для досягнення певної мети, вирішення тих чи інших соціальних завдань. Їх називають ще колективами.

Великі соціальні групи — це багаточисельні об'єднання людей. Сюди входять етнічні спільноти, вікові групи, об'єднання за статтю та інші. Вони базуються не на безпосередніх контактах, а на фундаментальному інтересі, що формується на основі усвідомлення людьми об'єктивних обставин свого життя. Серед великих соціальних груп найважливіша роль належить класам. Існування класів констатували багато мислителів. З майновим

розшаруванням пов'язували його ще Платон та Аристотель. До пізнання суті класів підійшли англійські економісти, французькі історики та філософи XVIII-XIX ст. В сучасній філософії переважає марксистська теорія класів. Це великі соціальні групи, які характеризуються такими соціально-економічними ознаками: місцем у певній історичній системі суспільного виробництва, відношенням до засобів виробництва, роллю у суспільній організації праці, способом отримання і часткою прибутку. Головна класоутворююча ознака — це відношення до засобів виробництва.

До великих соціальних груп відносяться також так звані соціальні верстви, тобто перехідні або проміжні групи, які не мають ознак класу (часто їх називають прошарком), наприклад, інтелігенція, частина якогось певного класу (наприклад, кваліфіковані робітники).

Коротко зупинимось на сутності та значенні інтелігенції як «посередника між загальнолюдськими знаннями і своїм суспільством». Поняття «інтелігенція» як термін почало вживатись понад сто років тому. Інтелігенція — це та частина службовців, яка зайнята висококваліфікованою розумовою працею і має відповідно високий рівень освіти. Це поняття соціальне, його не варто ототожнювати з поняттям «інтелігентність» як моральною якістю людини. Інтелігенція може бути науково-технічною, культурно-творчою та ін.

Сьогодні, з урахуванням реалій нашого часу, відбувається розробка нових (некласових) теорій соціальної структури суспільства, наприклад, теорії стратифікації та соціальної мобільності. Сутність першої з них може бути зведена до таких положень: класи зникли, існують лише деякі соціальні «пласти» або шари (страти); ознаки страту довільні — рід занять, престиж, розмір прибутку, манери, смаки, звички та ін. Кількість страт різні соціологи визначають по-різному — 4,5,6,7,8 і більше.

Друга, певною мірою похідна від першої, теорія, — це теорія соціальної мобільності. Її суть: класових відмінностей уже немає, мають місце лише відмінності між стратами та високомобільність, рухливість,

пов'язана з переходом з одного страту до іншого. Мобільність може бути «вертикальною», коли люди «підіймаються та спускаються як «ліфти в установах», та «горизонтальною», коли конкретний перехід людини в інший страт не пов'язаний зі зміною її економічного становища.

15.3. Політика та політичний устрій суспільства. Громадянське суспільство

Політика означає прагнення до участі у владі або до виявлення впливу на розподіл влади між державами або всередині держави між групами людей, наділених владою. Це важливий компонент життєдіяльності суспільства, який пронизує всі сфери суспільного життя. Узгодження взаємопов'язаних функцій, підпорядкованість самозбереженню, реалізація відповідних тенденцій розвитку і т.п. потребує організації суспільства на певній основі, яка передбачає підкорення, виконання команд та інших управлінських операцій, — вони долають хаотичність, деструктурованість, що періодично виникають в системі.

Ядро політики, політична влада торкається інтересів великих мас людей, які причетні до керівництва суспільством і займають панівні позиції в економічному житті. Ознакою політичної влади є наявність особливої групи, яка професійно зайнята управлінням. В більш широкому розумінні монополію на здійснення влади має політична система.

Політична система включає: політичну діяльність і політичні відносини між різними політичними суб'єктами (групи та індивіди); політичну організацію, до якої входять держава, партії, політичні асоціації, політичні і правові норми; політичну свідомість, політичну культуру та ін. Її можна визначити як системну сукупність політичних відносин, правових і політичних норм, інститутів, ідей, пов'язаних із формуванням, здійсненням монопольної влади та управлінням суспільством. Стрижневим елементом політичної системи виступає політична організація суспільства, яка включає державу та її установи, політичні партії, громадсько-політичні організації і

рухи, трудові колективи. Саме держава посідає особливе місце в політичній системі, надаючи їй цілісності і стійкості. Держава — це такий суспільний механізм, який покликаний захищати інтереси людей певної території і регулювати за допомогою правових норм взаємовідносини між ними, використовуючи при необхідності спеціальні норми примусу.

Економічна теорія доводить, що держава виникає з родоплемінних відносин в міру зростання продуктивності праці та (як наслідку) появи залишкового економічного продукту, який можна присвоювати. Тоді необхідність її виникнення пояснюється основною функцією захисту економічних, політичних та ідеологічних інтересів групи, яка володіє власністю, основними засобами виробництва. Причому поняття «держава» і «влада» нетотожні, влада давніша за державу, бо не може бути суспільства безвладного (тобто анархічного), і протягом всієї первісної історії влада функціонувала як недержавне та дополітичне суспільне самоуправління.

Які ж властивості роблять державу основою всієї політичної системи? По-перше суверенітет держави. Бона є основним знаряддям влади, виступає як універсальна, всеохоплююча організація, поширює свої дії на всю територію країни. По-друге, держава за допомогою права регулює суспільні відносини і своїм велінням надає їм загальнообов'язкового змісту. По-третє, держава завдяки наявності спеціального професійного апарату виконує основний обсяг управління справами суспільства і розпоряджається його людськими, матеріальними та природними ресурсами (для утримання цього апарату держава збирає податки).

Відповідно до свого призначення держава виконує певні функції, внутрішні та зовнішні. Внутрішніми прийнято вважати господарсько-організаційну, управлінську, соціальну, національно-інтегративну, демографічну, освітянську, культурно-виховну, екологічну, правоохоронну функції. До основних зовнішніх функцій держави слід віднести дипломатичну і оборонну.

Слід також окреслити поняття «громадянське суспільство» та «правова держава». Громадянське суспільство— це сукупність суспільних відносин політичних та соціальних інститутів поза межами держави як політичної структури. Громадянське суспільство становить основу людської цивілізації, а його головними суб'єктами є окремі громадяни з притаманними їм потребами, інтересами та цінностями. Задоволення їх є невід'ємною передумовою власного розвитку людей та розвитку суспільства. Інтереси людей, їх потреби реалізуються через суспільні відносини та інститути, що становлять, структурні елементи громадянського суспільства. Так, для задоволення первинних потреб люди організують матеріальне виробництво. В процесі виробництва між людьми формуються економічні, виробничі відносини, які, в свою чергу, зумовлюють сферу соціальних відносин, сім'ю, певну організацію станів, етносів. Далі в громадянському суспільстві формуються самодіяльні асоціації, об'єднання, зокрема, релігійні, наукові, політичні та ін., що дозволяє виражати та відстоювати інтереси та права громадян, створювати умови для духовної самореалізації окремих індивідів та колективів. В структуру громадянського суспільства не входить держава, проте інтереси розумного поєднання прав та свобод громадян вимагають збереження оптимальної рівноваги між державою та громадянським суспільством. Високорозвинутість громадянського суспільства є однією з умов стабільності демократичного режиму.

Умови для життєдіяльності індивідів, груп, інститутів громадянського суспільства створює правова держава. Формуються і громадянське суспільство, і правова держава одночасно. У правовій державі виключається диктатура якогось класу, політичної партії, бюрократії, відбувається вільне змагання суспільно-політичних організацій в конституційних рамках. У правовій державі вищим авторитетом є закон. Його дотримання святе, а покарання за зневажання ним — невідворотне. Інакше неминучим є правовий нігілізм, свавілля влади або невідладних суспільних структур. В умовах

правової держави громадянські права держави реалізуються на рівні міжнародно-визнаних норм.

15.4. Духовне життя суспільства. Суспільна свідомість

Свідомість, пізнання, мислення, почуття й відчуття, переживання, емоції, тощо є компонентами цілісного, притаманного тільки людині способу буття у світі — духовного життя. Духовність робить людське життя єдиним і «зовнішнім» до природи. Це надзвичайно широке поняття, яке охоплює весь світ ідеального в його цілісності (включаючи сферу несвідомого) разом з його носіями — соціальними суб'єктами — індивідами, народами, етносами, людством. Духовне життя проходить на індивідуальному, суспільному та загальнолюдському рівнях, зберігаючи, однак, на всіх рівнях цілісність своїх пізнавально-регулятивних компонентів (знань, цінностей та норм).

Основу духовного життя становить духовний світ окремої людини — її духовні цінності, світоглядні орієнтації. Разом з тим духовний світ людини є неможливим поза духовним життям суспільства. Тому духовне життя — це завжди діалектична єдність індивідуального та суспільного, яка функціонує як індивідуально-суспільне.

Багатогранність духовного життя суспільства включає в себе такі складові: духовне виробництво, духовну культуру і суспільну свідомість.

Духовне виробництво як надзвичайно важлива складова суспільного виробництва означає виробництво ідей, знань, інформації. Специфіка духовного виробництва полягає не в тому, що в ньому менше матеріального і більше ідеального, а в тому, що його результатом є продукт, створений для задоволення духовних потреб людини.

Духовна культура в широкому розумінні — це загальний універсальний досвід народів щодо створення суспільного буття, багатогранних духовних цінностей. У вузькому розумінні духовна культура являє собою систему соціально-духовних цінностей, спрямованих на формування та відтворення багатогранних духовних зв'язків між людьми з метою збагачення духовного

життя, суспільства. Нарешті, духовна культура — це свідомо спрямованість особистості на всебічну духовну самореалізацію.

Суспільна свідомість є сукупністю ідеальних форм (понять, суджень, поглядів, почуттів, ідей, уявлень, теорій), які охоплюють і відтворюють суспільне буття. Вони вироблені людством у процесі освоєння природи і соціальної історії. Реально, правда, вони виробляються свідомістю окремого індивіда, проте індивідуальна свідомість, хоч і містить неповторні, самобутні риси, відображає світ через призму певного соціуму суспільства, нації, класу, епохи. Суспільна свідомість як духовне надбання суспільства не є простою сукупністю індивідуальних «свідомостей». Вона, пронизуючи індивідуальну свідомість, оформлюючи її, набуває об'єктивної, незалежної від свідомості індивідів структури та форм існування (за приклад об'єктивного ідеального можна взяти загальнозначущі моральні цінності).

Суспільна свідомість має складну структуру. За пізнавальними можливостями і особливостями відображення суспільного буття виділяють емпіричний (буденна, повсякденна свідомість) і теоретичний рівні суспільної свідомості. Сфера ціннісно-регулятивного відношення до дійсності, соціальне бачення буття з позицій окремих соціальних груп і суспільства в цілому представлені такими рівнями суспільної свідомості як соціальна психологія і ідеологія. Крім рівнів, виділяють також форми суспільної свідомості, які є духовно-практичними способами усвідомлення світу.

Емпіричний рівень суспільної свідомості є відображенням дійсності в межах повсякденного життя. Часто його називають здоровим глуздом. Буденна свідомість формується стихійно, на базі накопиченого за віки емпіричного досвіду, знань, норм та зразків поведінки, звичок, традицій. Це розрізнена, несистематизована сукупність уявлень та знань про явища, що лежать на поверхні життя, а тому потребують тільки деякого доведення.

Соціальна психологія за рівнем відображення є часткою буденної свідомості. Але пізнання не є її основною функцією. Соціальна психологія здійснює регулятивну функцію безпосереднього життя людей. В ній

відбиваються психологічні риси і почуттєві стани соціальних груп. Можна говорити про особливості національної, класової психології. Проявами соціальної психології є такі явища як громадська думка, традиції, чутки, мода тощо.

Теоретична (раціональна) свідомість виходить за межі повсякденності. Це є системна, сутнісна, теоретично оформлена сукупність ідей, принципів, теорій. Вони узагальнюють досвід практичного життя і буденної свідомості, відрізняються послідовністю та логічністю, пов'язані з філософсько-світоглядними принципами.

Ідеологія так само, як і соціальна психологія, спрямована на регулювання суспільних відносин. Вона є певним виразом суспільних цінностей, орієнтацій, інтересів та норм поведінки. Але на відміну від соціальної психології ідеологія є впорядкованою і теоретично-оформленою системою, тобто в пізнавальному плані вона виступає на рівні теоретичної свідомості.

Традиційно ідеологію вважали теоретичною формою вираження і захисту соціально-класових інтересів. Дійсно, вона прагне в систематизованій і обґрунтованій формі представити часткові інтереси певного класу чи соціальної групи як спільні, загальнолюдські, намагається їх виправдати.

Ідеологія служить і суспільству в цілому, оскільки консолідує, організовує соціальні сили, стимулює і спрямовує активність членів суспільства. В будь-якому суспільстві існують і позаідеологічні культурні зразки: і цінності, які регулюють соціальні стосунки. Але в разі слабкості соціуму ці засоби не спрацьовують, і виникає необхідність у певного роду штучному способі орієнтації суспільства. Саме в таких державах коріниться можливість гіпертрофії, абсолютизації ідеології, яка перетворюється в своєрідний аварійний механізм захисту цілісності держави (а інколи і правлячої верхівки) — в державну ідеологію. Держава з достатньо сформованою правовою системою не потребує класової ідеології, бо тут

править вже не клас, а масовий суб'єкт. Саме в правовій державі виникає явище масової ідеології. Вона спрямована на продукування ідей, значень та символів, що надають життю індивідів певний сенс існування саме в цьому суспільстві.

Форми суспільної свідомості виникають внаслідок різних форм діяльності (моральної, правової, релігійної тощо) і є їх ідеальними відтвореннями. Кожна форма суспільної свідомості відображає світ у всій його цілісності, але відповідно до своєї специфіки і свого призначення.

Першою нерозчленованою формою суспільної свідомості була міфологія. Вона була єдиною формою духовності на початкових стадіях розвитку суспільства. Немає жодного народу в світі, який не мав своєї міфологічної системи. З розподілом праці на матеріальну і духовну виникає система моралі, релігія, мистецтво, філософія, політична і правова свідомість, наука.

Політична свідомість є сукупністю ідей, що відображають економічні та класові відносини в суспільстві, центром яких є певне ставлення до влади. Саме поняття влади є ключовим для політичної свідомості. Воля державної влади «трансформується» в право і виступає як юридичний закон. Правова свідомість регулює соціальні стосунки з позиції закону, вона є сукупністю принципів і норм поведінки, які санкціоновані державою, і дотримання яких є примусовим.

Право регулює лише найважливіші з точки зору держави стосунки, а решту суспільних відносин регулює мораль. Моральна свідомість є сумою правил суспільно схваленої поведінки індивідів. Вимоги моралі не мають підтвердження в офіційних установах, підтримуються вони громадською думкою, звичаями, оцінками суспільства, совістю.

Естетична свідомість відображає дійсність у формі художніх образів. Основною цінністю художнього відношення до дійсності є краса як символічно-чуттєве відображення реальності. Краса є виразом досконалості та доцільності, вона створює пропорційність і гармонійність. Тому світ

упорядковується людиною за законом краси, приводиться у відповідність з уявленням людини про досконале і доцільне. Професійною формою естетичної свідомості і певним соціальним інструментом є мистецтво.

Наука як форма суспільної свідомості спрямована на відображення об'єктивних закономірностей і зв'язків природного і соціального світу. Вона систематизує об'єктивні знання про дійсність інтелектуально-понятійним (раціональним) способом. Результатом і основною цінністю науки є істина.

Дві інші форми суспільної свідомості — філософія та релігія — мають дещо спільне, тому ми їх розглянемо в порівнянні. І релігія, і філософія спрямовані на усвідомлення граничних смислів людського буття, на пошук глибинної єдності людини з універсамом. Але досягаються ці цілі різними засобами. Так, філософія є теоретичним міркуванням над проблемами світу та сенсу людського існування. Це наближає її до науки. Але, на відміну від науки, філософія слугує насамперед суб'єктивним цілям людського самовизначення в світі, а вже потім цілям теоретичного знання. Тому вищою цінністю філософського пізнання є мудрість як переживання і усвідомлення істини, як особистісне осягнення смислів і значень існуючого. Релігія, спираючись не на знання, а на віру, вказує свої духовно-практичні шляхи для освоєння світу та осягнення сенсу життя, дає духовні орієнтири для подолання людиною своєї скінченності. Релігійна свідомість відповідає об'єктивним потребам людського духу, і тому до тих пір, поки ці проблеми не будуть задоволені з боку інших форм суспільної свідомості, релігія буде залишатись для значних верств суспільства джерелом етичних цінностей, психологічною втіхою та підтримкою, гарантом справедливості в потойбічному світі.

Форми суспільної свідомості взаємно доповнюють одна одну, оскільки в кожному акті людської діяльності інтегровані всі їх компоненти: пізнавальний, емоційний, регулятивний, світоглядний. Найповніше це проявляється при співвіднесенні таких форм як мораль і мистецтво, мистецтво і наука, політична свідомість і філософія тощо.

Можливим є і таке взаємопроникнення форм, за яким функції однієї форми починають реалізовуватись через іншу. Так, для поширення релігійних ідей досить широко використовується мистецтво. Філософські ідеї часто знаходять своє вираження в літературних творах тощо. Але тут важливо не розглядати допоміжну функцію як основну. Такі прорахунки мають місце, коли, наприклад, абсолютизується пізнавальна функція мистецтва, коли набутком виключно релігії вважаються всі естетичні та моральні досягнення людства, коли наука чи філософія починають виконувати функції політичної ідеології тощо.

Питання для самоконтролю

1. *Як ви розумієте поняття «матеріальне виробництво»?*
2. *Чому матеріальне виробництво є основою суспільного розвитку?*
3. *Що таке політична система суспільства?*
4. *В чому суть громадянського суспільства?*
5. *Які ознаки правової держави?*
6. *Які особливості духовного виробництва?*
7. *Які рівні і форми має суспільна свідомість?*
8. *Чи є відмінність між поняттями «інтелігенція» та «інтелігентність»?*
8. *Яка ознака класу є основною?*

Тема 14. Суспільний прогрес. Діалектика цілісності та суперечливості сучасного світу

14.1. Ідея прогресу в історії філософії

Питання про майбутню спрямованість історії, про неусувну віру в «зміни на краще», яка є властивою як окремій людській психіці, так і суспільній свідомості, залишається постійно актуальним. Тому зробимо

спробу представити сучасний стан розробки даної проблеми, її ретроспективу, зміст та перспективне бачення.

Прогрес (рух вперед, успіх) розуміють як такий напрям розвитку, коли реалізуються внутрішні можливості певної системи в процесі становлення якісно нової системи, яка забезпечує більш високий ступінь цілісності, досконалості, стійкості, пристосованості до середовища та більш високий потенціал для наступного ступеня розвитку.

Регрес — це напрям розвитку, протилежний прогресу.

Відповідно до цих визначень, у сферу прогресивного і регресивного розвитку включаються як системи неорганічної природи, так і біологічні, і соціальні системи. Дискусійним тут є питання про включення в ці процеси об'єктів неорганічної природи.

Як показав в своїх працях І. Пригожин, в неорганічній природі криється можливість виникнення порядку і організації з безладу і хаосу внаслідок процесів самоорганізації матерії. Тобто напрям розвитку тут може бути прогресивним.

Інша позиція виключає неорганічну природу із сфери дії прогресивних і регресивних змін, вказуючи на відмінність розвитку і прогресу. Висхідна лінія (розвиток) справді має місце у Всесвіті, але прогресивна лінія в розвитку частково стосується біологічних систем і повністю — соціального світу. Тобто не всякий висхідний розвиток можна назвати прогресом. Поняття «прогрес» означає покращення, вдосконалення, шлях до найефективнішої організації — напевно, чи ці характеристики можна застосувати до неорганічного світу. В такому аспекті коректніше буде, співставляти поняття прогресу з доцільністю (для живої природи) та з метою (для суспільства) — оскільки людина є єдиною істотою, яка володіє здатністю до пізнання буття. Мета в суспільстві має вигляд ідеї, яка виражає потрібне майбутнє людини. Рух до ідеї і є показником прогресивних або регресивних змін.

В обох розглянутих підходах до вирішення проблеми співвідношення прогресу і регресу є і позитивне, і негативне. Дискусії продовжуються. Ми будемо говорити про суспільний прогрес і суспільний регрес.

Будь-яка людина легко виявить в історії факти, які свідчать про її поступальний та прогресивний розвиток, про рух від нижчого до вищого. Очевидним є прогрес техніки — від кам'яних знарядь до космічних кораблів. Прогрес техніки завжди пов'язаний з розвитком знань. Людство освоїло, окультурило майже всю землю, пристосувавши її до потреб цивілізації, а це також прогрес.

Людській історії властива одна малодосліджена особливість — йдеться про прискорення темпів розвитку, яке фіксується як даність. Щодо неї є багато образних порівнянь. Наприклад, якщо останні п'ятдесят тисяч років існування людства (з часу появи людини розумної) виміряти кількістю поколінь, кожне з тривалістю життя 62 роки, то всього нараховується 800 поколінь. З них 650 поколінь провели своє життя в печерах. Лише за життя 70 останніх поколінь виявилось можливим здійснювати завдяки появі писемності ефективний зв'язок між поколіннями. Лише на протязі життя останніх шести поколінь маси людей познайомились з друкованим словом. Лише на протязі останніх чотирьох поколінь люди навчились більш-менш точно вимірювати час. Лише останні два покоління користувались електромотором. І переважна більшість всіх матеріальних цінностей, з якими ми маємо справу в щоденному житті, була вперше створена на протязі життя сучасного — 800-го покоління. Ці темпи вражають. Тому зрозумілою є постійна впевненість людей у неухильному, об'єктивному просуванні вперед, а значить і поява різних теорій суспільного прогресу в історії філософії.

Ідея соціального прогресу виникає ще в античності і пов'язується послідовно з розвитком освіти, знань, техніки та виробництва.

Перші теорії соціального прогресу появились в XVII ст. Так, Д. Віко вважав, що всі народи проходять в своєму розвитку три етапи — божественний, героїчний (аристократична держава) та людський (республіка

або конституційна монархія). Пройшовши ці етапи, людське суспільство починає рух по нисхідній лінії і повертається до вихідної точки розвитку. Потім, все повторюється спочатку. Заслугою Віко є те, що він розробив теорію суспільного прогресу, але в цілому його вчення припускає не безкінечний суспільний розвиток, а суспільний круговорот.

В наявність суспільного прогресу пристрасно вірили французькі матеріалісти XVII ст. і прагнули його обґрунтувати. Ж.Кондорсе доводив, що суспільний прогрес підкоряється загальним законам, пізнавши які, люди можуть передбачувати та прискорювати його. Тобто основою суспільного прогресу є прогрес розуму.

Соціалісти-утопісти XVIII ст. були прихильниками моральних основ прогресу. Але моральність, при всій її важливості, виявляється вкрай суб'єктивною, поскільки неясно, яка моральна система є кращою в усіх ситуаціях, в усі часи, і в усіх суспільствах.

Таким чином, факт прогресивного розвитку суспільства був проголошений, проте однозначної відповіді на питання про те, в чому полягає сутність суспільного прогресу, які його закономірності, попередня філософська думка не дала.

Здавалося б, що прогрес в історії є очевидним явищем. Але все-таки це не є загальновизнаним. Так, говорячи про вражаючі темпи розвитку суспільства, М.Бердяєв додає: «І темп цей не може бути названий інакше як катастрофічним». Катастрофічний стан виникає у зв'язку з лавиноподібністю процесу розвитку, що не піддається ніякому зовнішньому регулюванню і викликає величезну кількість екологічних проблем, які можуть привести навіть до загибелі антропосу. Загрозовою для людства є можливість вичерпання природних ресурсів, що остаточно потребує сповільнення темпів розвитку, але практично виконати це неможливо. Американець сьогодні споживає енергії в 6 разів більше, ніж середній мешканець іншої частини світу. Якщо всі останні піднімуться до американської енергозабезпеченості,

то відомі нині запаси нафти будуть вичерпані через 4 роки, природного газу через 5 років, цинку через 4 роки, свинцю через 4 роки.

Крім цього прогрес не позбавлений такої особливості, яку можна було б назвати «зворотністю дії». Людський вчинок, детермінований певними мотивами, часто обертається неочікуваними та небажаними результатами. Причому, як правило, перші наслідки людських дій відповідають прогресивним намірам, але наслідки більш віддалені часто мають зворотний напрям і бувають настільки руйнівними, що знищують позитивну дію першого результату (Сахара, Аральське море).

Отже, якщо не дискредитується загальна ідея суспільного прогресу, то ідея однозначного лінійного сходження людства повністю себе дискредитувала. Тому з'являються теорії, які заперечують суспільний прогрес або роблять його відносним. У філософській думці окреслено три відносно самостійних лінії заперечення прогресу: перша — заснована на думці про неповторність, унікальність культури народу (В.Дільтей, К.Леві-Строс); друга — на суперечливості прогресу та наявності регресу (І. Кант, Б.Рассел); третя припускає прогрес тільки в окремих галузях життєдіяльності людей (О.Шпенглер — у циклах цивілізацій, К.Ясперс — у галузі науки та техніки).

Виходячи з вищесказаного, сучасна матеріалістична філософія ставить питання про виважене переосмислення проблеми суспільного прогресу та суспільного регресу.

14.2. Суперечливість соціального прогресу

Є потреба в уточненні змісту суспільного прогресу. В цілому можна говорити про «наперед задану» спрямованість розвитку соціальної системи як прояву самоорганізації системи. З моменту її утворення матерією в ній закладається «мета» до самозбереження і самовдосконалення, яка реалізується аж до кінцевого моменту існування системи. Постійно має місце процес розгортання її можливостей, вияв внутрішнього потенціалу. Але тут проглядається суперечливість. Прогресивний розвиток соціальної системи і

розвиток індивіда (який і повинен бути метою прогресу) не узгоджуються між собою. В суспільстві найперше розвивається, прогресує не індивід як такий, а його відчужені усупільнені сили — його виробнича здатність, духовність, комунікаційність тощо. Вони розвиваються через суспільні сфери: економіку, політику, ідеологію, причому дуже нерівномірно і неоднозначно. Ця суперечність між індивідом та соціальною системою є довічною і призводить до того, що удосконалена та розвинута соціальна система часто не є комфортною для існування індивіда, нівелюючи його особливості, примушуючи інтегруватись в систему. Більше того, прогресивний поступ соціальної системи не супроводжується створенням оптимальних умов для розвитку особистості — тим більше, що він постійно вміщує в собі досить значні елементи регресу.

Розв'язання проблеми спрямованості розвитку суспільства є неможливим без з'ясування потенцій людської духовності. Тому далі розглянемо саме цей аспект проблеми.

Якщо пов'язувати прогрес суспільства з вдосконаленням духовності, то передусім слід переконатися в його наявності. Це досить складне питання, оскільки щодо прогресу таких суспільних духовних форм як мораль, мистецтво, філософія тощо існує більше заперечень, ніж: переконаності в їх «просуванні вперед». За приклад можна взяти мистецтво, в якого «є шлях; але немає поступального руху» (В. Гюго). І все ж таки воно прогресує, стає довершеним насамперед внаслідок включення кожного нового твору в усе багатший потік людської духовності.

Аналогічний підхід слід застосувати і щодо філософії. Її школи та напрямки є виявом різноманітних духовних пошуків людства, які все-таки дають змогу в діалозі доповнювати один одного, розширюючи тим самим горизонти людського бачення й розуміння дійсності.

Зигзагоподібно розвивається і мораль, котра то сягає вершин людської величі, то падає в безодню людської ницості. Проте і їй властиве певне прогресування, яке вбачають в зростанні людяності, гуманізації моралі.

Людина дедалі більшою мірою може діяти так, як вважає за потрібне, не порушуючи при цьому морального права інших людей діяти самочинно.

Достатньо складним здається питання про те, чи прогресує релігія, але і його можна вирішити позитивно. Зараз особливо видно, що на тлі вкрай раціоналізованого життя релігія діє як певний духовний комплекс, в якому спресовані моральні, естетичні, світоглядні, ціннісні компоненти, що викликає особливий стан душі, звеличує її. І навряд чи є сенс відмовлятися від зростання її впливу в суспільному житті.

Таким чином, всі духовні надбання людства, сконцентровані у формах суспільної свідомості, зазнають прогресивних змін, але цей прогрес також неоднолінійний та суперечливий.

А чи здатна прогресувати сама людина (навіть при створенні оптимальних умов), чи стає вона розумнішою, достойнішою, добрішою до інших? Віра в такого роду сходження самої людини була лейтмотивом всіх уявлень про прогрес. Вона екстраполювалась на майбутнє, як впевненість, що там, потім, колись людина стане досконалою, і супроводжуватиметься це настанням досконалого суспільства. Найяскравіше ця теорія відображена в комуністичній доктрині. Але в дійсності все набагато складніше.

Мова йде про суперечливу природу самої людини. Її життя запрограмоване таким чином, що саме в її внутрішньому світі реалізуються протилежні начала: добро і зло, розум і дурість, доброчесність і підлість, здатність до величчя і нищість. Ми завжди маємо справу з нерівномірністю в розподілі духовності серед людей, з контрастами невігластва, безкультур'я, підлоти на тлі зразків високої моральності, освіченості, інших чеснот. Ця суперечливість має продовження і в людських вчинках. Причому протилежні начала в процесі їх реального втілення та використання доволі часто несподівано можуть міняти свій ціннісний компонент — від позитивного до негативного і навпаки (наприклад, спирт). Тому, фактично лінія протидії прогресивних та регресивних устремлінь має місце не в суспільстві, а в людині. Суспільство є віддзеркаленням того протиборства, яке відбувається в

людській душі і на суспільній арені набуває форм протидії людей різних типів духовності, ціннісних орієнтацій, життєвих цілей і т.п. В суспільстві ця людська здатність проявляється як боротьба добра і зла, світла та темряви, благородних поривів та нікчемних устремлінь. Вона не може бути вичерпаною і закінчитись перемогою прогресивних сил над регресивними, бо людське існування в усі часи — це діяння в діапазоні від небуття до буття, від невігластва до знань, від темряви до світла.

Протиборство протилежно спрямованих сил в суспільстві не може бути здолане, воно довічне, сподіватись на настання Світлого майбутнього не доводиться, але культивувати високі досягнення людської духовності, які за всіх часів мали місце в суспільстві, — необхідно, бо вони є вершинами прогресу, які знаходяться не попереду, а «завжди».

Таким чином, можна констатувати, що прогрес характеризується оберненістю своїх результатів, тобто має суперечливий характер, своїм зворотним боком він має регрес. І якщо людство чогось набуває, то з такою неминучістю воно і втрачає. Тому лише в загальному балансі здобутків та втрат можна говорити про певне сходження людства.

14.3. Сучасне розуміння соціального прогресу: сутність та критерії

Людська свідомість не може відмовитись від ідеї прогресу, бо це і вираз сподівань, натхнення, життя, смисложиттєва відповідь, без якої існування втрачає сенс. В той же час її абсолютизація обертається трагедією, оскільки об'єктивує, протиставляє індивідові історичний поступ, перетворюючи його в «залізну ходу» історії, що, по суті, знищує індивідні виявлення. Віра в неминучість суспільного прогресу перетворює людину в маріонетку подій, підвладних об'єктивному процесу безконечного сходження. Але в реальних процесах розвитку суспільства проявляється об'єктивна багатоспрямованість процесів. Вони включають в себе не тільки прогрес, але і регрес, одноплщинні та колові зміни. Тобто уявлення про обов'язковий прогрес

малообґрунтовані: ніякого однозначного, обов'язкового прогресу немає в жодному реальному процесі.

Крім того, ідея вічного прогресу (однозначно прогресивної спрямованості усіх процесів розвитку) вразлива з загальнофілософської позиції. Вона нав'язує уявлення про містичну спрямованість світу вгору, значить про його початок та кінець. Філософський аналіз переконує, що розвиток є рисою певних конкретних систем, які існують в певних інтервалах часу. В цілому, в реальному розвитку лінії прогресу та регресу складним способом переплітаються, являючи собою живу єдність. Що вважати прогресом, і, значить, чому слід сприяти — це в кожному окремому випадку потрібно відкривати та обґрунтовувати.

Таким чином, сьогодні перед нами постає сакраментальне питання — куди спрямовувати сходження надалі? Відповідь однозначна — потрібно проводити переорієнтацію індивіда на всебічну самореалізацію. Сучасне суспільство має в своєму розпорядженні достатню кількість матеріальних та духовних ресурсів, щоб забезпечити себе. Для цього необхідно змінити вектор свого розвитку, здійснювати його не в напрямі безконечного нарощування технічного потенціалу та речових багатств (в такому разі есхатологічні прогнози є небезпідставними), а в напрямі сфери людської душі з метою її невинного розвитку. Цього не можна зробити наказами, та реформами. Єдиний шлях до цієї мети — самоусвідомлення.

Спрямованість суспільного розвитку шляхом піднесення, а не занепаду визначається передусім людськими вимірами. Майбутнє людства значною мірою залежатиме від того, як визначиться щодо нього кожен зокрема і всі разом.

Така переорієнтація смислу життя надає іншого змісту і суті прогресу. Він виявляється залежним не від «об'єктивного ходу історії», а від кожного з нас.

Визначити суть та механізми суспільного прогресу допомагає поняття його критерію. Просвітники XVIII ст. критерієм прогресу вважали людський

розум, Георг Гегель — рівень свободи світового духу, марксисты — рівень розвитку продуктивних сил та виробничих відносин, компонентом яких є людина — головна продуктивна сила. Такі розуміння критерію суспільного прогресу є односторонніми або надто загальними, тому треба шукати інші критерії.

Складність в дослідженні критеріїв суспільного прогресу обумовлюється, зокрема, тим, що суспільство являє собою складну систему, яка включає в себе величезну кількість елементів і процесів. Вони також розвиваються тобто до них також можна застосувати поняття прогресу та його критеріїв. Так, критерієм прогресу в області медицини є зниження захворюваності, критерієм прогресу в розвитку транспорту — зріст кількості перевезень, критерієм прогресу в торгівлі — зростання товарообігу тощо.

Розвиток суспільства як системи зовсім не означає, що всі його підсистеми розвиваються однаково. Навпаки, діалектика суспільного розвитку така, що розвиток різних сторін суспільного життя здійснюється дуже часто нерівномірно. Більше того, прогрес в одних областях суспільного життя здійснюється на фоні регресу в інших областях. Суперечливість соціального прогресу виражається інколи в, різноспрямованості окремих процесів всередині єдиної системи. Так, бурхливий розквіт давньогрецького мистецтва не відповідав загальному ходу розвитку рабовласництва.

Сьогодні ми спостерігаємо злет духовності на тлі матеріальної убогості (Індія, Тибет) і духовне зубожіння на тлі зростаючих темпів нагромадження багатств (США, Нідерланди).

При всій складності та внутрішній суперечливості суспільного прогресу питання про його критерії набуває особливої ваги. При цьому будь-який критерій суспільного прогресу, який взятий з області суспільної свідомості (моралі, права, релігії тощо) не може бути єдиним загальноісторичним критерієм прогресу, оскільки погляди людей змінюються під впливом об'єктивних умов суспільного життя. Так, те, що вважалось моральним в умовах рабовласництва, є аморальним з сучасних позицій. Але

було б великою помилкою думати, що критерій прогресу легко виявити в одній лише сфері суспільного буття. Щоб подолати антидіалектичну розірваність таких критеріїв, потрібно вказати на фундаментальну філософську категорію, яка характеризує глибинну сутність життя та діяльності людини, а значить, і всього історичного процесу, в якому ця діяльність здійснюється. Такою категорією є категорія *свободи*, і саме вона виступає критерієм суспільного прогресу.

Категорія свободи відображає процеси та дії, які одночасно відносяться і до сфери свідомості, і до зовнішнього по відношенню до неї буття. Так, знання та наміри складають суб'єктивні умови свободи. Проте ці умови нічого не варті, якщо в певних ситуаціях їх не можна здійснити через відсутність об'єктивних умов. Реальна свобода, таким чином, відбиває в собі єдність об'єктивних та суб'єктивних умов. Прогресивнішою для людини буде та система, яка забезпечить їй більший рівень свободи. Для цього необхідно створити соціальний механізм, який гарантував би неперервне наростання рівня соціальної та індивідуальної свободи, ініціативи та творчості людей. Правда, філософська фраза: «Свобода суспільства є свободою кожного громадянина» фактично є соціальним ідеалом (тобто практично недосяжним), але важливо зрозуміти, що справжній прогрес соціальних систем полягає в тому, щоб зростав рівень реально досяжної свободи якщо не у всьому і не для всіх, то в крайньому разі для все більшої кількості людей, членів суспільства. Синтезуючим показником економічної, соціальної, політичної та духовної свободи людини є тривалість її життя. Цей критерій показує, в якій мірі людина може вільно реалізуватися і забезпечити життєдіяльність суспільства як системи, що саморозвивається.

Питання для самоконтролю

1. *Що таке прогрес (регрес)?*
2. *Чи є можливим прогрес в суспільстві?*
3. *Які критерії суспільного прогресу?*

4. *В чому полягає суперечлива єдність суспільного прогресу?*
5. *Чому ідея суспільного прогресу є атрибутивною для суспільства?*

Тема 15. Суспільство як система, що саморозвивається

15.1. Джерела та рушійні сили розвитку суспільства

Саморозвиток суспільства означає лише ті зміни, які є результатом розгортання власних можливостей. А це означає, що джерело розвитку суспільства знаходиться в самій системі суспільства і є причиною його самопородження. Соціальна філософія прийшла до висновку, що основним джерелом розвитку суспільства виступають суспільні суперечності. Пріоритетну роль серед них відіграють суперечності власності (економічна сфера) — саме вони визначають всі інші суспільні суперечності, а їх розв'язання — основне джерело розвитку і в інших сферах: соціальній, політичній та духовній. Такий соціальний процес триває від первісного до сучасного цивілізованого суспільства.

Важливою проблемою соціальної філософії є проблема детермінантів або рушійних сил соціального процесу. В різні часи філософи вважали рушійними силами суспільства Божественний розум, ідеї, географічне середовище, потреби та інтереси, продуктивні сили, соціальні революції тощо.

Сучасна соціальна філософія прийшла до висновку, що під рушійними силами, насамперед, розуміється діяльність людей з їх спонукальними мотивами — потребами та інтересами. Залежність безпосередньої життєдіяльності людини від соціальних умов життя виражається саме в інтересі. Зміст інтересу визначається тим, в якій мірі соціальні умови життя забезпечують потреби людини. Якщо суспільний лад задовольняє потреби, в інтересах людини його зміцнювати і навпаки. Інтерес існує об'єктивно, незалежно від того, усвідомлений він чи ні. Усвідомлення інтересу перетворює його на головну рушійну силу діяльності людей. А матеріальний інтерес тобто відносини власності є пріоритетною причиною, яка поєднує

людей у різні соціальні спільності чи роз'єднує їх. Але тут необхідно підкреслити діалектичний зв'язок рушійної сили з джерелом розвитку суспільства: причиною розвитку є не сам по собі інтерес, а суперечність між ним та неможливістю реалізувати його в даний момент.

Інтереси, потреби, мотиви та ін. існують не самі по собі, а як «переплавлені» в духовне життя кожної особистості. Тому в питанні про детермінанти суспільного розвитку необхідно включити питання про суб'єкти суспільного розвитку, одним з яких і є особистість. Саме від особистості, від її дій залежить неповторний колорит суспільного життя, саме в діях особистостей знаходить своє втілення роль народних мас, груп, інших спільнот в історії. Активна роль особистості проявляється і в сфері матеріального виробництва, і в політичній сфері, і в духовній.

Особливе місце в соціальній філософії займає проблема видатних та історичних особистостей. Роль таких особистостей настільки велика та очевидна, що більшість саме в них бачить творчу силу та двигун історії. Але правильнішою є точка зору, що видатна особистість не може змінити історію в масштабі всесвітньо-історичному, зруйнувати загальну об'єктивну логіку, проте в реальній історії країн та народів вона може зробити надзвичайно багато. При цьому її роль буде своєрідним результатом двох складових: соціальних умов, суспільних потреб, з одного боку, і якостей конкретної особистості – з іншого.

Переходячи до аналізу ролі інших чинників суспільного розвитку, уточнимо поняття «суб'єкт». Оскільки мова йде про творчість в історії, неправомірно було б зводити це поняття до індивідуальності. Суб'єктом (тільки вже не індивідуальним, а соціальним) може бути і група, якщо вона являє собою деяку цілісність, яка базується на спільних інтересах. Таким чином, може бути декілька соціальних суб'єктів — від народу до людства — а тут і класи, і соціальні прошарки, і етносоціальні спільноти, і покоління тощо.

Особливо виділимо питання про роль народних мас в історії. У сучасній філософії досить поширеним є розуміння народу як справжнього суб'єкта історії. Адже його діяльність створює спадкоємність розвитку суспільства, тобто народ є творцем історії. Саме він створює всі матеріальні цінності, є головною продуктивною силою суспільства. Саме праця народу є основою існування і розвитку суспільства.

Народ — вирішальна сила всіх соціально-політичних діянь, яка здійснює всі глибокі соціальні перетворення. І чим глибшим є перетворення, тим більшим є обсяг маси, яка приймає участь в ньому. Але тут, правда, згадується гегелівська «іронія долі» чи відомий вислів Ф.Енгельса про те, що коли революціонери здійснять революцію, то дивуються, а інколи навіть з жахом бачать, що досягнуте є зовсім не тим, до чого вони прагнули (згадаймо, наприклад, сталінізм як «втілення» марксизму).

Нарешті, ще одна теза соціальної філософії — народ є творцем усіх духовних цінностей. Її, безумовно, треба розуміти не зовсім буквально. Переважна маса духовних цінностей (крім фольклору) створюється професіоналами, народ же у кінцевому підсумку відіграє роль своєрідного «фільтра», сприймаючи чи не сприймаючи певні твори мистецтва (які для нього ж і створюються)

15.2. Проблема типології суспільства

Наявність певних етапів як в розвитку окремих країн, так і всієї людської історії відмічалася мислителями здавна. Їх виділення було обумовлене завданнями обґрунтування проектів «ідеального суспільства», в якому були б подолані недоліки суспільства існуючого. Відповідно цього історія найчастіше розчленялась на три етапи: природний (досупільний) стан; супільний стан, який не відповідав природі людини, і, нарешті, розумне або ідеальне суспільство майбутнього. Обґрунтування цих типів ми зустрічаємо ще у Платона.

Основи наукової типізації суспільства заклад Г. Гегель. Він вважав, що історію роблять окремі люди, але разом з тим в ній здійснюється певна об'єктивна логіка. Гегель виділяв три типи суспільства: східний світ, античність, германський світ.

Класик сучасної соціальної філософії М.Вебер вважає, що всі чинники (фактори) суспільного розвитку рівноправні, — як матеріальні, так і різноманітні духовні. Тому всяка систематизація історії має умовний характер. Розробляючи методологію пізнання суспільства, Вебер ввів в соціологію поняття ідеальних типів, тобто мисленого конструкта, за допомогою якого можна організувати емпіричний матеріал в певну систему. Ідеальні типи, призначені задавати досліднику ракурс розгляду; вони є своєрідним ядром кристалізації фактів. В основі ідеальних типів лежить не об'єктивна реальність, а суб'єктивна-система цінностей.

Закономірність, таким чином, не виводиться з історії, а вноситься в неї і залежить від цілей суб'єкта, що неминує породжує суб'єктивістське конструювання історичного процесу.

Як бачимо, сучасна філософія не виробила єдиного підходу до питання про періодизацію суспільства. Навіть в навчальній філософській літературі ми зустрічаємо два пануючих підходи до цього питання: 1) стадійно-формаційний; 2) цивілізаційний.

Стадійно-формаційний має дві основні гілки — формаційну (К Маркс, Ф.Енгельс) та ліберально-модернізаційну (В.Ростоу, Д.Белл). Спочатку коротко проаналізуємо найбільш вживану марксистську модель періодизації суспільства. За Марксом, в історії об'єктивно прослідковуються окремі етапи, які характеризуються тільки їм властивими продуктивними силами та виробничими відносинами, своїм особливим способом поєднанням людей із засобами виробництва, певною соціальною структурою, політичною організацією, духовним життям. Ці етапи було позначено загальним поняттям «суспільно-економічна формація». Типи формацій: первіснообщинна,

рабовласницька, феодальна, капіталістична та комуністична зі своєю нижчою фазою — соціалізмом.

В.Ростоу поділяє історію розвитку людства на п'ять стадій економічного зростання (оперуючи показниками рівня розвитку промисловості, науки, техніки, накопичення, національного доходу): традиційне суспільство (ця стадія триває до кінця феодалізму); період передумов або перехідне суспільство (перехід до домонополістичної фази розвитку капіталізму); період злету (розвиток суспільства від домонополістичної до монополістичної фази капіталізму); період зрілості (індустріальне суспільство); ера високого масового споживання (суспільство англо-американського типу).

Сильна сторона цього підходу — стає можливим: 1)науковий аналіз конкретного типу суспільства; 2)аналіз співвідношення рівнів розвитку різних країн; 3)здатність до осмислення всесвітньо-історичних варіантів соціальної еволюції.

Слабкість цього підходу витікає, насамперед, з ототожнення всесвітньої історії з західноєвропейською, де ці періоди фактично тільки і проявляються в чистому вигляді. Але ж європейська історія зовсім не є зразком для інших частин світу, навпаки, вона є досить специфічним явищем. Значить, періодизація позаєвропейська — це не деформація європейської, а якась інша самодостатня структура; Таким чином, ми виходимо на необхідність цивілізаційного підходу до періодизації суспільства.

Соціальний простір цивілізаційного підходу (О.Шпенглер, А.Тойнбі) не є єдиним, а розпадається на взаємоізолювані частини — по кількості цивілізацій (цивілізація — це рівень, ступінь соціального розвитку певної соціальної системи, в якій необхідно взаємодіють сучасна культура з залишковою, меморіальною, яка складається зі «зліпків» минулої соціальної системи). Всі ці частини в принципі побудовані однаково і мають колову структуру — народження-зростання-розквіт-надлом-занепад.

Оскільки в цього підходу також є як сильні, так і слабкі сторони, найбільш перспективною є ідея взаємодоповнюваності цих моделей. «Слоїстий формаційно-стадійний пиріг» заповнюється «вертикальними наскрізними башнями» — цивілізаціями, які складаються з суспільств, що знаходяться на різних етапах стадійного розвитку.

15.3. Цінності та їх роль в житті суспільства. Аксіологія.

Цінності в житті суспільства виступають соціально-значимими орієнтирами діяльності суб'єктів. Людину цікавить не просто істина про об'єкт сама по собі, а знання про об'єкт для задоволення її потреб. Тому Г.Ріккерт протиставляє світ культури як сферу панування цінностей світові природи, де панують закони. Закони свідчать про те, що є і неминуче мусить бути, цінності — про те, що повинно бути. Філософське вчення про природу цінностей, їх місце в реальності та про структуру ціннісного світу має назву «Аксіологія».

Суспільні цінності формуються поступово, через відбір певних видів поведінки і досвіду людей. Спочатку вони з'являються як сукупність звичок, прийомів людського побуту, яка передається наступним поколінням як ознака власне людського способу життя. З часом ці прийоми побуту закріплюються, схематизуються в таких нормативних утвореннях як традиції, обряди, звичаї, ритуали. В них кодуються, еталони суспільно схваленої поведінки людей. В подальшому вартісні взірці зберігаються і передаються через соціальні інститути, наприклад, установи освіти. Підсумками і метою прищеплювання ціннісних якостей є формування способу життя членів суспільства в потрібному, характерному для даного типу суспільства напрямі.

Необхідність ціннісного типу світорозуміння зумовлена суспільним способом життя людини, існуванням суспільних потреб. Завдяки соціальним потребам людина в своїй життєдіяльності могла керуватися образом належного, потрібного, але ще наявно не існуючого співвідношення речей. Цінності допомагали людині будувати соціально привабливий світ можливої

дійсності, підносячи її над буденністю. Отже, вони хоч і виростили з реальних соціальних потреб, поступово набували ідеалізованих рис. Цим і пояснюється їхня складна, двоїста суб'єкт-об'єктна природа.

Генетично, тобто у процесі свого походження, цінності акумулюють у собі загальну спрямованість потреб, інтересів та емоцій. Відбувається це, як правило, в ситуації вибору тобто: чому віддати перевагу з безлічі альтернативних потреб, інтересів, можливих переживань і способів їх реалізації? Інакше кажучи, виникає потреба порівняти мотиви наших можливих дій і залежно від шкали, системи еталонів вибрати певну дію. Цю роль і починають виконувати узагальнені, найтипівіші для даного суб'єкта потреби, інтереси і емоції, що сформувалися у єдину домінанту. Так виникають цінності.

Отже, цінність (життєвий сенс) є основою вибору суб'єктом цілей, засобів, результатів та умов діяльності, що відповідають на питання: «В ім'я чого здійснюється дана діяльність?». Процедура вибору на основі цінності називається оцінкою (оцінку ще називають кількісною характеристикою цінності). Результат вибору суб'єкта постає як благо для даного суб'єкта (під благом розуміють підсумкову цінність як єдність краси, добра і міри). Спрямованість суб'єкта і його діяльності на певну цінність називається ціннісною орієнтацією. У різні епохи і в різних суб'єктів діяльності склалися три основних напрями ціннісних орієнтацій, що задають життєвий сенс, світоглядну позицію: 1)на потойбічний світ; 2)на самого себе; 3)на суспільство.

Орієнтація на святе, надприродне є характерною для тих ситуацій, коли реальне життя є незадовільним, і людина знаходить вихід в надії на справедливість в світі божественному.

Ціннісна орієнтація на самого себе часто є наслідком зневіри у всьому; вона супроводжує епохи занепаду, а своїм крайнім проявом має теорію вульгарного гедонізму. За приклад можна взяти сучасну українську дійсність, коли користь розуміють як споживацтво, добро — як престижність, творчість

вироджується в імітацію, моду, а свобода — у сваволлю; підсумковою ціннісною домінантою є престижне споживання («не гірше за інших» — це мінімум, «усім на заздирість» — максимум). Ціннісна орієнтація на суспільство переважає тоді, коли віра в авторитет святого духу послаблюється, а нестримний гедонізм демонструє усі «принади» розкладу. Відомі три напрямки цієї орієнтації: 1)утилітаризм, коли основною цінністю є користь, егоїзм. Правда, щоб не розпалося суспільство, егоїзм має бути розумним: для власної ж користі не варто забувати про інших. Але де розрахунок, там і прорахунок. На користі не збудуєш міцні моральні відносини; 2)марксизм, який наголошує на необхідності вирішення суперечностей між людиною та суспільством на основі скасування приватної власності і вбачає найвищу цінність в розвитку людини; 3)філософія всеєдності В. Соловйова, де постулюється втілення Бога в світ через людину в майбутньому ідеальному суспільстві. Найважливішою функцією ціннісних орієнтацій є функція регулятора зовнішньої поведінки людини.

Основна форма, в якій функціонують цінності — ідеал. Ідеал є гранично вираженою цінністю, він є завжди мисленим запереченням існуючого недосконалого етапу дійсності. Особливістю ідеалу є його нездійсненність, принципова недосяжність. Найяскравіше в ідеалі виражена його закличність, наказовість; він виступає цементуючим началом життя, його організуючою силою, що перетворює буття людей в структурно цілеспрямований процес.

15 4. Моделювання майбутнього. Свобода та відповідальність.

Проблема майбутнього і його передбачення належить до тих вічних тем, інтерес до яких зростає в міру соціального прогресу. У сучасну добу передбачення соціальних наслідків діяльності набуває характеру нової глобальної проблеми «суспільство — катастрофа». Позаяк людство в рамках ноосфери набуло всепланетного статусу та вступило в епоху незворотного розвитку, більшість різного роду катаклізмів має глобальний характер.

Теперішня ситуація уже така, що навіть їх повне вирішення (що є майже неможливим) не виведе цивілізацію з глухого кута, а тільки породить нові глобальні проблеми. Але людство шукає вихід. Зокрема, створено відносно самостійний напрям сучасної західної філософії — футурологію або «науку про майбутнє». У межах цього напрямку ведеться пошук обґрунтування майбутніх соціальних реалій, моделювання динаміки розвитку глобальних проблем, здійснюється соціальний прогноз, який дає розуміння (ймовірнісне) історичної перспективи. Прогнози розробляються за допомогою певних методів прогнозування, яких нараховується вже понад 200. Але і на сьогодні питання залишається відкритим, пошуки продовжуються, а ситуація погіршується.

Свобода та відповідальність. Протягом усього періоду існування людства найважливішою цінністю є свобода особистості в різних її проявах. Свобода – це здатність людини до активної творчої діяльності відповідно до своїх бажань, намірів та цінностей. Проте за негативні наслідки глобальних екологічних проблем у великій мірі відповідальність несе також свобода дій людини. Справа у тому, що це є поняття з надзвичайно розмаїтим набором складових – як позитивних, так і негативних, і нагальним завданням філософів та політиків є проведення збалансованого, виваженого підходу до її реалізації.

Ядро свободи – це вибір, причому суспільство своїми нормами і обмеженнями визначає діапазон вибору. Цей діапазон залежить також від умов реалізації свободи, що склалися, форм суспільної діяльності, рівня розвитку суспільства і місця людини в суспільній системі.

Безмежної, абсолютної свободи бути не може (це сваволя). Свобода завжди відносна. Людина є членом суспільства і зобов'язана рахуватися з його закономірностями, перш за все тому, що повна свобода однієї людини означала б свавілля відносно іншої.

За свій вибір людина повинна нести відповідальність. Відповідальність формується у людини як діалектична єдність внутрішніх і зовнішніх вимог. Їх

регулятором найперше виступають совість та громадська думка. А тому поняття свободи часто зводиться до усвідомленої необхідності та до необхідності вибору.

Свобода волі людини має два виміри — негативний та позитивний. Негативний вимір свободи полягає в тому, що людина завжди може сказати «ні» будь-кому з будь-якої причини і навіть невмотивовано,-- тільки тому, що має на це право. Позитивний вимір свободи волі людини передбачає осмисленість її дій та відповідальність за них. А тому вона може не тільки відмовитись від чогось, вона може вільно спрямовувати свої дії на досягнення якоїсь позитивної якості.

Важливим є питання про характер і зміст законів суспільного розвитку. Позаяк суспільне життя має дуже складний, динамічний і необоротний характер, деякі філософи взагалі заперечують існування об'єктивних законів історичного розвитку і тим самим відмовляються від раціонального керування суспільними процесами і передбачення їх перспектив. Філософський матеріалізм вважає, що історичні закони існують і мають об'єктивний характер – хоча суттєво відрізняються від законів природи. Закони природи, як правило, є однозначними, динамічними; закони суспільства є статистичними, багатозначними, мають історичний характер і суб'єктивну складову. Проте їх дія в кінці кінців є такою ж невідворотною, як і дія законів природи.

Питання для самоконтролю

3. *Що таке цінності?*
4. *Які недоліки має формаційний спосіб періодизації суспільства?*
5. *Що є головною рушійною силою розвитку суспільства?*
6. *Чи може існувати свобода без відповідальності?*
7. *Чи однакові цінності у різних людей, і від чого вони залежать?*
8. *Як співвідносяться поняття «цінність» та «оцінка»?*
9. *Які ви знаєте глобальні проблеми сучасності?*

10. *Що таке цивілізація?*

Короткий словник філософських термінів

Агностицизм – філософське вчення, яке заперечує можливість пізнання об'єктивного світу людиною. Згідно з ним неможливо однозначно довести, що наші знання відповідають дійсності.

Атрибут – необхідна, істотна, невід'ємна властивість предмета або явища (на відміну від минулих, випадкових його станів).

Буття – філософська категорія, яка означає реальність у різноманітних її проявах. Співвідноситься з категоріями “сущє”, “сутність” та “існування”.

Відображення – всезагальна властивість матеріальних об'єктів, яка проявляється як зміна, реакція, зліпок будь якого предмету чи явища, які взаємодіють з іншими предметами та явищами.

Гносеологія або вчення про пізнання – це розділ філософії, що вивчає можливості пізнання світу людиною, структуру пізнавальної діяльності, форми знання в його ставленні до дійсності, критерії істинності і достовірності знання, його природу і межі.

Діалектика – у первісному значенні – мистецтво полеміки, логічний метод встановлення істини шляхом виявлення й подолання суперечностей у судженнях опонента; у сучасному філософському трактуванні – вчення про найзагальніші закони руху як саморуху, розвитку як саморозвитку.

Діалектичне заперечення (зняття) – таке, яке не знищує в предметі, явищі, процесі його основу, потенціал подальшого розвитку, а зберігає його.

Дуалізм – філософське вчення, згідно з яким матеріальне і духовне начала не залежать одне від одного. Він виходить із визнання подвійності першоначал світу – матерії і духу (свідомості).

Емпіризм – напрямок у теорії пізнання, який вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання чуттєвий досвід, применшуючи значення теоретичних узагальнень.

Закон – вираження й прояв необхідних, суттєвих, сталих, повторюваних зв'язків між предметами, явищами, процесами.

Ідеалізм – філософське вчення, згідно з яким свідомість, духовне начало є первинними, а матерія – вторинною.

Ідеальне – суб'єктивний образ об'єктивної реальності, тобто відображення зовнішнього світу в формах діяльності людини, в формах її свідомості і волі.

Індивід – людина як одиничний представник людського роду, "один з собі подібних", безвідносно до її неповторних рис та здібностей.

Індивідуальність – самобутній спосіб буття конкретної людини, в неповторності природних задатків і їх реалізації в діяльності, визначеної

рамками соціального буття. Єдність унікальних і універсальних властивостей людини.

Індукція – у логіці форма умовиводу, де на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне; один з методів пізнання.

Категорії діалектики – найбільш загальні поняття, які відносяться не до окремих галузей, ділянок дійсності, а до дійсності в цілому.

Логос (грецьк. Logos – слово, думка, розум, закон) – термін, який в античній філософії визначав всезагальний закон, основу світу, його порядок і гармонію.

Людина – біосоціальна істота виду Homo sapiens, суб'єкт пізнання і історичного процесу, що відокремилась від інших, пов'язаних з нею форм життя завдяки здатності виробляти знаряддя праці; яка має мову; мислення, свідомість.

Матеріалізм – філософське вчення, згідно з яким матерія є первинною, а свідомість, дух – вторинні.

Матеріальне виробництво – процес трудової діяльності людей, які з допомогою відповідних засобів здійснюють перетворення природи з метою створення матеріальних благ, спрямованих на задоволення людських потреб.

Матерія – філософська категорія, якою позначають об'єктивно існуючу реальність у нескінченній множині всіх її речей, явищ та процесів, яка впливає на відчуття людини.

Метафізика – синонім філософії та метод, протилежний діалектиці.

Мислення – процес відображення об'єктивної реальності. Мислення складає вищу ступінь людського пізнання, оскільки виводить знання про суттєві зв'язки між явищами.

Мова – матеріальна форма мислення, універсальна форма вираження думок.

Натурфілософія – філософія природи.

Номіналізм (від. лат. *nomen* – ім'я, назва) – один з напрямків середньовічної філософії, згідно з яким загальні поняття, створені нашою свідомістю та є лише іменами для позначення одиничних речей.

Об'єктивність – приналежність об'єкту, незалежність від суб'єкта; характеристика факторів або процесів, які не залежать від воли чи бажання людини.

Онтологія – вчення про буття, що виступає в системі філософії одним з базисних її компонентів; розділ філософії, що вивчає фундаментальні принципи устрою буття, його початку, сутнісні форми, властивості і категоріальний розподіл.

Патристика (від лат. *pater* – батько) – сукупність філософсько-теологічних течій і напрямів II-УІІІ ст. Провідні проблеми: захист християнського віровчення від критики з боку язичницьких філософів; систематизація християнського віровчення.

Праця – доцільна діяльність людей з метою перетворення та освоєння природних і суспільних сил для задоволення людських потреб.

Прогрес – спрямованість розвитку, якому притаманний рух від “нижчого” до “вищого”, від простого до складного.

Простір – філософська категорія, якою позначають взаємне розташування тіл та їх конфігурацію. Одна з форм існування матерії.

Раціоналізм – в даному випадку – напрям у теорії пізнання, що, на противагу емпіризмові, вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання розум (теоретичне мислення).

Реалізм – один з напрямів схоластики, протилежний номіналізму. Послідовники реалізму визнавали загальні поняття як першореальність, первинну по відношенню до одиничних речей.

Регрес – “зворотний розвиток”, рух, який веде до деградації від “вищого” до “нижчого”.

Розвиток – особливий, спрямований тип змін, перехід предмета, явища, процесу від одного стану до іншого, який не зводиться до попередніх.

Рух – філософська категорія, яка виражає мінливість об'єктивного світу і виступає способом існування матерії.

Свідомість – спроможність людини відтворювати дійсність у ідеальній формі. Існують дві форми свідомості – індивідуальна та суспільна.

Світогляд – це синтез, система знань, переконань, почуттів, емоцій, переживань, волі (готовності до певних дій), цілей, мрій, надій, вірувань, ілюзій, сподівань, ідеалів і т.д., що складаються у процесі життєдіяльності людини під безпосереднім впливом її матеріальних і духовних умов життя. Теоретичною формою світогляду є філософія.

Секуляризація – вилучення чого-небудь з церковного відання й передача у світське, цивільне.

Стрибок – перехід кількісних змін у якісні або перехід із одного якісного стану в інший.

Суб'єктивність – це вираз уявлень людини (мислячого суб'єкта) про навколишній світ, його точки зору, почуття, переконання і бажання. У філософії термін зазвичай протиставляється об'єктивності.

Субстанція – філософська категорія, яка означає дещо незмінне, що лежить в основі (речей, явищ і т.п.).

Суспільство – система конкретноісторичних форм соціальної діяльності людей, їх груп.

Схоластика – середньовічна філософія IX-XV ст. Її представники прагнули раціонально обґрунтувати християнські догмати.

Трансцендентний (лат. Transcendere – переступати) – термін, що вказує на те, що знаходиться за межами свідомості та пізнання.

Універсалії – в середньовічній філософії загальні поняття.

Час – філософська категорія, що означає тривалість існування матеріальних об'єктів та їх послідовність. Одна з форм існування матерії.

Підручники, навчальні посібники до курсу

1. Губернський Л.В. Філософія: Базовий підручник для студентів вузів. – К.: Фоліо, 2018.
2. Данильян О.Г., Дзьобан О.П. Філософія: Підручник. – Х.: «Право», 2018.
3. Енциклопедія постмодернізму. Пер с англ. Київ: "Основи", 2003.
4. Киричок О.Б. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010.
5. Кральнок П.М. Історія філософії України: Підручник. – К.: КНТ, 2018.
6. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник. // В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К.: Книга, 2005.
7. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі: монографія / В. Г. Кремень; Акад. пед. наук України. – 3-тє вид. – Київ: Знання, 2018.
8. Кривуля О. М. Філософія: Навчальний посібник. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010.
9. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія. – К.: Альма-матер, 2009.
10. Стежко З.В., Стежко Г.П. та ін. Філософія в короткому викладі. Кропивницький: Вид. 2-е, доп., 2020.
11. Стежко З.В. «Суперечливість свободи та парадокси відповідальності (антропологічний аналіз) // «Anthropological Measurements of Philosophical Research» – Дніпро, 2018, №13. – С. 65-78. – *Web of Science*.
12. Філософія, логіка, філософія освіти: Кредитно-модульний курс. – К.: Вид. ЦНТ, 2014.
13. Філософія. Методичні рекомендації до самостійної роботи студентів усіх спеціальностей першого (бакалаврського) рівня. – Укладачі: О. М. Кузь, Ю. І. Потоцька та ін. - Харків ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2017.

14. Філософія: методичні рекомендації / Р.П. Даниляк. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2014.
15. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. – Київ: Абрис, 2002.
16. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. К.: Вид-во "Орії" при УКСП "Кобза", 1992.
17. Pecorino, P. A. An Introduction to Philosophy. An online Textbook [Electronic resource] / P. A. Pecorino. – CUNY: Queens borough Community College, 2014. – Mode of access: http://www.qcc.cuny.edu/SocialSciences/pecorino/INTRO_TEXT/CONTENTS.htm.

Інформаційні ресурси

18. Сайт Українського філософського фонду <http://www.philosophy.ua>
19. Електронна бібліотека філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<http://www.philsci.univ.kiev.ua/UKR/index.html>
20. Сайт Української асоціації релігієзнавців
<http://religstudies.org.ua/main.php>

Зміст

Передмова	3
Вступ. Філософія, її проблематика та призначення	5
1. Світогляд, його структура та історичні типи	5
2. Предмет, структура та функції філософського знання.....	6
3. Структура та функції філософії. Філософія та наука	8
4. Роль філософії у житті людини та суспільства	10
•	
Частина І. Історія філософських вчень.....	13
Тема 1. Філософія Стародавності.....	13
1.4. Староіндійська та старокитайська філософія	13

1.5. Антична філософія (докласичний та класичний періоди).....	17
1.6. Елліністична та римська філософія.....	21

Тема 2. Філософія Середньовіччя та епохи Відродження.....25

2.1. Християнсько-середньовічна апологетика і патристика.....	25
2.2. Схоластика. Реалізм і номіналізм.....	28
2.3. Філософія епохи Відродження.....	30

Тема 3. Філософія Нового часу та епохи Просвітництва.....33

3.4. Гносеологія. Дискусія про джерела та форми пізнання світу.....	33
3.5. Онтологія. Вчення про субстанцію.....	37
3.6. Соціальна філософія. Проблеми людини та суспільства.....	40

Тема 4. Німецька класична філософія

4.1. Філософське вчення І.Канта.....	43
4.2. Філософська система та метод Гегеля.....	46
4.3. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха.....	49

Тема 5. Філософська думка в Україні.....52

5.1. Становлення і розвиток філософської думки України 10-17 ст.).....	52
5.2. Філософія в Києво-Могилянській академії.....	56
5.3. Філософські погляди Г. Сковороди.....	57
5.4. Розвиток української філософії в XIX-XX століттях.....	58

Тема 6. Сучасна світова філософія

Лекція 1.

6.1. Критичний перегляд традицій класичної філософії. Плюралізм філософських систем.....	64
6.2. «Філософія життя».....	64
6.3. Фрейдизм та неофрейдизм.....	67
6.4. Антропологічний поворот у філософії. Екзистенціалізм.....	69

Лекція 2.

6.5. Сайєнтистський напрям. Філософський позитивізм.....	71
6.6. Марксистська філософія: класичний та сучасний етапи.....	74
6.7. Еволюція релігійної філософії. Неотомізм.....	80
6.8. Ситуація постмодерну в філософії.....	81

Частина II. Систематичний курс філософії.....85

Онтологія

Тема 7. Філософське розуміння світу	85
7.1. Філософське розуміння буття	85
7.2. Матерія: генезис, сутність, основні властивості.....	88
7.3. Спосіб та форми існування матерії.....	91

Феноменологія

Тема 8. Свідомість як філософська проблема (онтологія).....	94
8.1. Свідомість як предмет історико-філософського дослідження.....	94
8.2. Духовність, дух, душа, ідеальне. Поняття свідомості та її структура.....	96
8.3. Свідомість та несвідоме.....	99
8.4. Генезис свідомості.....	102

Тема 9. Діалектика та її альтернативи(онтологія).....	106
9.1. Класична теорія розвитку. Діалектика	106
9.2. Закони та категорії діалектики	108
9.3. Становлення сучасної філософської концепції розвитку Синергетика.....	113
9.4. Альтернативи концепції розвитку	115

Тема 10. Гносеологія та методологія пізнання.....	117
10.1. Пізнання як соціально-опосередковане відношення людини до світу. Структура та принципи пізнання	117
10.2. Чуттєве та раціональне пізнання, їх форми та взаємозв'язок.....	119
10.3. Наукове пізнання, його рівні, форми та методи	121
10.4. Проблема істини в філософії. Істина, правда, омана.....	124

Філософська антропологія

Тема 11. Людина як мета і найвища цінність історії.....	127
13.1. Сутність людини. Проблеми антропосоціогенезу.....	127
13.2 «Індивід», «особистість», «індивідуальність». Проблема соціалізації людини.....	131
13.3 Сенс життя людини та людства	132
13.4. Соціально-етнічні спільноти людей та тенденції їх розвитку	133

Соціальна філософія.

Тема 12. Суспільство та природа як підсистеми об'єктивної реальності.....	136
14.1. Суспільство в структурі природи. Географічне середовище як перша умова життя суспільства.....	136
14.2. Суспільство як надіндивідуальна, цілісна система. Взаємозв'язок суспільства та природи.....	138
14.3. Біосферні критерії в розвитку суспільства. Екологічна Криза.....	141
Тема 13. Основні сфери життєдіяльності суспільства.....	144
15.1. Матеріальні основи розвитку суспільства.....	144
15.2. Суспільні відносини та соціальна структура суспільства.....	146
15.3. Політика та політичний устрій суспільства. Громадянське Суспільство.....	149
15.4. Духовне життя суспільства. Суспільна свідомість.....	152
Тема 14. Суспільний прогрес. Діалектика цілісності та суперечливості сучасного світу.....	158
14.1. Ідея прогресу в історії філософії	158
14.2. Суперечливість соціального прогресу.....	162
14.3. Сучасне розуміння соціального прогресу: сутність та критерії.....	165
Тема 15. Суспільство як система, що саморозвивається.....	168
15.1. Джерела та рушійні сили розвитку суспільства.....	168
15.2. Проблема типології суспільства.....	171
15.3. Цінності та їх роль в житті суспільства.....	173
15.4. Моделювання майбутнього. Свобода та відповідальність.....	176
Короткий словник філософських термінів.....	179
Підручники, навчальні посібники до курсу.....	183
Зміст.....	185